

Uloga žena u gornjem paleolitiku

Sidorov, Mia

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:994476>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-06**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju -

Studij Antropologije

Mia Sidorov

ULOGA ŽENA U GORNJEM
PALEOLITIKU

Diplomski rad

Komentor: prof. dr. sc. Ivor Karavanić

Komentorica: izv. prof. dr. sc. Sanja Potkonjak

Zagreb, 2019.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad Uloga žena u gornjem paleolitiku izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo komentora prof. dr. sc. Ivora Karavanića i izv. prof. dr. sc. Sanje Potkonjak. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studenta:

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Raspodjela poslova po rodovima.....	3
1.1. Istočni gravetijen i pavlovijen Moravske.....	6
1.1.1. Dokazi o izradi tkanja, mreža i košara.....	7
1.1.2. Lov mrežom.....	9
1.1.3. Biljke u prehrani.....	11
1.2. Magdalenijen jugozapadne Njemačke.....	13
1.2.1. Biljke u prehrani.....	13
1.2.2. Lov.....	15
2. Primjeri simboličkog ponašanja u gornjem paleolitiku i pozicija žena unutar njih.....	18
2.1. Antropomorfni prikazi žena.....	18
2.1.1. Najranije interpretacije antropomorfnih prikaza žena.....	20
2.1.2. Druga polovica 20. stoljeća: muška motivacija iza figurina i feministički refleksni odgovor.....	21
2.1.3. Teorije modernog doba – fokusiranje na mogućnost realističnog prikaza.....	23
2.2. Prikazi odjeće na figurinama.....	26
2.2.1. Pokrivala za glavu.....	26
2.2.2. Traka preko grudi.....	27
2.2.3. Remenje.....	27
2.2.4. Nakit.....	28
2.3. Pretpostavke o ritualnom ponašanju u gornjem paleolitiku.....	28
2.3.1. Izazivanje pucanja figura pod utjecajem termalnog šoka.....	28
2.3.2. Lažna menstruacija.....	29
3. Spolni dimorfizam mozga.....	32
4. Rasprava.....	35
4.1. Androcentrizam etnografskih podataka prenesen u arheologiju.....	35
4.2. Procjenjivanje gornjopaleolitičkih antropomorfnih figurina žena iz moderne perspektive.....	36
Zaključak.....	41
Literatura.....	42

Uvod

Na samom početku, potrebno je razjasniti da postoje dva cilja ovog rada. Prvi je obrađivanje arheoloških nalaza i etnografskih podataka koji nam mogu pomoći pri izgradnji jasnije slike života u paleolitik. U arheološkoj i etnografskoj građi kroz povijest naglasak je bio na poslovima koje su obavljali muškarci što je stvorilo sliku povijesti u kojoj je muškarac početna vrijednost naspram koje određujemo ostale aspekte svijeta koji ga okružuje. Na Sveučilištu u Chicagu 1966. godine Richard Lee i Irvin DeVore organiziraju simpozij *Man the Hunter*. Sudionici su u najvećem broju bili američki kulturni antropolozi, a vodeća ideja koja se protezala simpozijem i radovima sa simpozija koji su objavljeni 1968. podrazumijevala je da su se sve ljudske morfološke, tehnološke i društvene inovacije razvile iz lova (Hager, 1997, 5). Samim time, svaka teorija o prirodi čovjeka mora kretati od lovaca. Na takvu ekstremnu argumentaciju odgovara se protupitanjima koja je dovode do apsurdna, poput onoga da ako žene nisu sudjelovale u lovu, a iz lova se razvilo sve što čini ljudsko biće, jesu li žene razvile te ljudske karakteristike i jesu li one onda uopće ljudska bića (Slocum 1975, 38)?

Na *Man the Hunter* vrlo konkretno odgovara Sally Slocum svojim poglavljem *Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology* u knjizi *Toward an Anthropology of Women* (1975), koji je bio prvenstvena inspiracija za ovaj rad. Ona postavlja temelje koji kreću iz perspektive potpuno drukčije onoj muškarca-lovca te stvara spekulativnu rekonstrukciju života u čiji fokus stavlja paleolitičku ženu. Sakupljanje, kaže Slocum (1975, 45-46), pojavljuje se bitno prije lova, dakle, prva oruđa bila bi upravo ona koje su olakšavale tu aktivnost te temelj ljudskog razvoja u tom slučaju ne bi bio lov, nego sakupljanje. Pretpostavlja da je s vremenom došlo do razvoja svojevrsnog doma i obitelji, a u centar stavlja majku i njezinu djecu koji dijele hranu i između sebe razvijaju uloge i simboličke odnose unutar obitelji, dok su muški pripadnici zajednice većinu vremena u potrazi za novom partnericom (Slocum 1975, 45). Smatra da se većina ljudskih sposobnosti razvila unutar doma i veće zajednice, pri komunikaciji, organizaciji posla, odgoju djece i razvoju međuljudskih odnosa te da je vrlo nevjerojatno da su se muškarci oko lova dogovarali isključivo među sobom te odlazili isplanirano bez ikakvog dogovora s ostatkom zajednice (Slocum 1975, 46, 48). Premise *Man the Hunter* simpozija na prapovijest preslikavaju društvenu situaciju zapadnog svijeta 1950ih i 1960ih godina, gdje je muškarac pokretačka sila kako javnog/poslovnog tako i privatnog/kućnog života. Od sedamdesetih godina prošlog

stoljeća nadalje, u svjetlu političkih i društvenih promjena tog doba, povećavala se svijest o potrebi istraživanja načina života drugih članova zajednica - žena, djece i starijih.

To dovodi do drugog cilja ovog rada, a to je osvješćivanje povezanosti percepcije sadašnjosti i prošlosti. Pri razmišljanju o "drugome", postoji li mogućnost toga da potpuno pobjegnemo od vlastite kulture? Etnocentrizam je problem koji se kontinuirano ponavljao u etnografskim zapisima o povijesnim zajednicama. Osim što su se na tim zapisima gradili moderni stavovi o "drugome", etnografijama se okreću i arheolozi pri traženju modernih analogija prapovijesnim oruđima i drugim vrstama materijalnih nalaza, a na temelju njih pretpostavlja se svakodnevica prapovijesnih zajednica. Koliko su arheološke teorije o prapovijesti i prapovijesnim društvenim konstruktima obojene vremenom u kojem autori tih teorija žive? Također, to pitanje možemo, i trebali bismo, i obrnuti - koliko opće uvriježene teorije o ljudskom ponašanju u prapovijesti utječu na naš današnji svijet i uvriježene predrasude o ženskoj i muškoj prirodi?

Fokus rada je na gornjem paleolitu kao razdoblju u kojem se razvijaju moderna ponašanja, a geografsko područje koje rad obuhvaća je Europa zbog duge povijesti istraživanja te pristupačnosti literature, kao i činjenice da su mnoge antropomorfne figurine žena o kojima će kasnije biti riječ upravo s područja Europe. Ovaj rad pokušat će ostvariti dva gore navedena cilja kroz promatranje konkretnih arheoloških nalaza za koje možemo pretpostaviti da nam govore o ženskim poslovima, kroz prikaze i interpretacije žena u umjetnosti gornjeg paleolitika, kao i kroz kratki pregled rezultata istraživanja neuroloških razlika među spolovima. Treba napomenuti podjelu pregleda nalaza u radu - podrazumijeva se da sakralni i profani život toga doba nisu u praksi bili oštro podijeljeni te da su se isprepletali u određenim aspektima života, no zbog preglednosti rada napravljena je podjela gdje se u jednom poglavlju iznose arheološki nalazi o svakodnevnim poslovima unutar zajednice, poput sakupljanja i izrade tkanja, mreža i užadi, a u drugom arheološki nalazi koje tradicionalno smatramo umjetnošću i simboličkim ponašanjem.

1. Raspodjela poslova po rodovima

Oslanjajući se na etnološke podatke, možemo zaključiti da u svim zajednicama postoje poslovi koji se tradicionalno obavljaju od strane muškaraca ili žena te zajednice. U prapovijesnoj arheologiji je situacija drukčija utoliko što se podjela poslova po rodovima ne može saznati iz prve ruke, od nositelja kulture, nego se rekonstrukcija pokušava napraviti preko pronađenih artefakata.

Pri korištenju pojmova rod i spol u ovom radu, spol se smatra biološki, a rod kulturno determiniran. S obzirom da se rad osvrće na razvoj rodne arheologije i povezanost percipiranja sadašnjeg i paleolitičkog društva pri čemu veliku ulogu imaju tradicionalne društvene vrijednosti (kao i njihova dekonstrukcija), i u ovom radu korišteni su nazivi muškarac i žena. To ne znači da su rod i spol binarni – dok konstrukt roda varira unutar kultura, spol može varirati između jedanaest kategorija genetskog spola, od kojih su XX i XY samo dva kraja spektra. O važnosti razlikovanja roda i spola Walker i Collins Cook (1998, 259) kažu: "U mnogim područjima istraživanja biološke antropologije, a pogotovo u bioarheologiji, održavanje ove razlike je važno jer čini mogućim istraživati vezu između bioloških i društvenih sila koje oblikuju ljudsko ponašanje." U arheologiji, o rodnim konstruktima možemo pretpostavljati samo na temelju artefakata i konteksta unutar kojih su oni pronađeni. Iako materijalni, neživi objekt, artefakt nikako nije statičan. Materijalni objekt točka je doticanja okoliša, kulture i pojedinca ili pojedinaca koji su ga napravili i koristili. Odnos između osobe i objekta recipročan je – osoba stvara i koristi objekt te mu time daje značenje, ali samim korištenjem ili nošenjem objekt jednako tako daje značenje toj osobi i smješta je na određeno mjesto u zajednici. U kontekstu rodne podjele poslova, upravo u tom trenutku dolazi do oblikovanja roda – pri ispunjavanju društvenih normi i očekivanja koja oblikuju ideju što koji rod u toj zajednici je (Sørensen, 2006, 113). Sørensen (2006, 113) kaže: "Objekt istovremeno i predstavlja i utječe na rod te je od ključne važnosti da naše analize uključuju te obje njegove karakteristike."

Nastanak i korištenje oruđa načinjenih od tvrdih materijala ne samo da se gotovo isključivo pripisuje muškarcima, nego Kohn i Mithen (1999) čak predlažu da je vještina obrade kamenog oruđa koju je muškarac imao bila ključna pri seksualnoj selekciji. Naspram toga, ženama se pripisuje rad s mekšim i manje izdržljivim materijalima koji lakše propadaju, zbog čega dolazi do iskrivljenja poimanja materijalne kulture, ekonomije i načina života u gornjem paleolitu te asimetrije pri istraživanju podjele poslova po rodovima, ali i po dobnim

kategorijama jer i djeca i stariji pojedinci često rade s materijalima koji brže propadaju (Adovasio et al., 2001, 62; Soffer et al., 2000, 813). Gero (1991, 170) naglašava da ne samo što se kameno oruđe ne može pripisivati isključivo muškarcima, nego je i razgovor o "ženskom kamenom oruđu" jalov pokušaj kada se uzme u obzir različitost kultura koje postoje i koje su postojale te k tome još i raznolikost poslova koje su žene obavljale unutar tih kultura. Statično i rigidno kategoriziranje artefakata na "muške" i "ženske" projicira iste pretpostavke i na sliku života koju pokušavamo rekonstruirati što je problematično prvenstveno kada se radi o oruđima pomoću kojih se obavljalo svakodnevnne poslove i koje je u kućanstvu (u kojem god obliku ono tada postojalo) mogao uzeti u ruke bilo tko te ih proizvesti, koristiti i reciklirati na mnoštvo načina (Brumbach i Jarvenpa, 2006, 524). Postoji više razloga zašto može biti problematično procjenjivati jesu li se oruđem koristili muškarci ili žene na temelju materijala od kojega je ono izrađeno. Kao prvo, oruđa istog izgleda mogu imati različite funkcije u različitim zajednicama – duge tanke igle koje Eskimi koji žive uz Beringov prolaz, sjevernoamerički Indijanci i pleme Ik u Africi koriste za izradu strunjača ili krovnog materijala od slame, a aljaski Eskimi i narod Jukagiri istočnog Sibira iste takve igle koriste za nizanje ribe na strunu kako bi se osušile (Soffer, 2004, 408). Drugi takav primjer su koštane ili drvene kuke s dugim drškama iz paleolitika koje neki autori navode kao igle za kukičanje, dok oruđa iste takve forme narodi Tsimshian i Tlingit koriste kao igle za pravljenje obuće za snijeg, a neke afričke grupe kao vretena (Soffer, 2004, 408). Kao drugo, teško je pričati i o oštroj podjeli korištenja oruđa unutar iste zajednice - u zajednicama pokrajine Kutse u Botswani muškarci koriste koplja za lov, a žene za miješanje hrane (Owen, 2005, 160).

Kada se radi o materijalima poput drveta i biljaka te artefaktima načinjenima od njih, prvi problem je onaj njihove održivosti kroz vrijeme, na što utječu mnogi prirodni uvjeti, a drugi je neredovito korištenje metoda kao što je flotacija (Adovasio et al., 2001, 62-63). Adovasio i suradnici (2001, 61) prenose iskustva arheologa koji su radili na nalazištima gdje su uvjeti očuvanja artefakata bili idealni - Taylor je na nalazištima u suhim špiljama pronalazio 20 puta više artefakata načinjenih od vlakana nego li onih od kamena, a Croes koji je radio na nalazištima s puno vode i Collins koji je istraživao aljaski permafrost su oboje imali iskustvo da je više od 95% prapovijesne materijalne kulture bilo napravljeno od drveta i vlakana. Na nalazištima gdje vlakna ostanu očuvana, artefakti načinjeni od njih brojčano nadmašuju one načinjene od kamena u omjeru 20 prema 1 (Adovasio et al., 2007, 178). Ipak, mnogi arheolozi ne prepoznaju vlakna u zemlji ili ne znaju izvesti zahtjevan zadatak njihovog vađenja iz tla (Adovasio et al., 2007, 178). U skupinama sakupljača koje su etnološki dokumentirane

pokazalo se da je 95% materijalne kulture načinjeno od materijala koji nisu dugoročno izdržljivi, dok među artefaktima gornjeg paleolitika dominiraju oni načinjeni od kamena i kosti (Stone, 2009, 225). Svejedno, korištenje biljaka za proizvodnju kompleksnijih struktura etnološki je lošije dokumentirano nego lov (Stone, 2009, 225).

Potencijal biljaka kao sirovina za proizvodnju često se zanemaruje te se s biljkama i mekšim materijalima vrlo rijetko izvode eksperimenti, za razliku od tvrdih materijala poput kamenja, kostiju i rogova kojima se bavi više od dvije trećine eksperimenata u arheologiji (Owen, 2005, 153-154). Čak ni funkcionalne rekonstrukcije i analize trošenja oruđa u tom slučaju nisu od pomoći ako ih se uzima kao pokazatelje rada jer mekši materijali teže ostavljaju tragove trošenja na oruđu ili se znak trošenja koji je uzrokovan biljnim materijalom zamijeni za znak trošenja do kojeg dolazi prilikom obrade kože (Owen, 2005, 155-156). Ponekad oruđa za analizu ni nema jer se posao obavljao samo rukama. Analize znakova trošenja na oruđima pomažu pri rekonstrukciji života i načina obavljanja različitih poslova u prošlosti, ali upravo zato moramo biti svjesni mogućih praznina ili krivih pretpostavki do kojih prilikom upotrebe takvih analiza može doći (Owen, 2005, 157-158).

Također, sudjelovanje u lovu ne podrazumijeva u svim društvima iste radnje. Etnološki podaci ukazuju na to da iako je ubijanje životinje obično muški posao, žene mogu sudjelovati na druge načine (Owen, 2005, 26). Takvu raspodjelu rada potvrđuju i znakovi rada na fosilnim nalazima ljudi gornjeg paleolitika. Analize fosilnih nalaza ljudi s više gornjopaleolitičkih europskih nalazišta pokazale su povećanje robusnosti njihovih gornjih ekstremiteta te razliku u snazi lijevog i desnog humerusa (pri čemu je desni bio oko 50% snažniji od lijevog) u zadnjem glacijalom maksimumu, što ukazuje na povećanje fizičke aktivnosti u tom periodu (Villotte et al., 2010, 36). Možemo pretpostaviti da se radi o diversifikaciji lova na životinje i početku uporabe raznog oružje gornjeg paleolitika koje se baca pri lovu, a asimetriju u snazi gornjih ekstremiteta ne pokazuju samo fosili muških jedinki, nego i oni ženskih (Villotte et al., 2010, 36). Ipak, lezije medijalnog epikondila, koje su u skladu sa čestim bacanjem koplja koje počinje još u adolescenciji, pronađene su samo na muškim uzorcima što je u skladu s etnološkim podacima (Villotte et al., 2010, 41).

Pretpostavke o tome koji je spol na koji način pridonosio ekonomiji i preživljavanju ranih zajednica trebaju počivati na znanstvenom i istraživačkom pristupu nalazima koje imamo, a ne na pretpostavkama o tome kako izgleda muška, a kako ženska uloga u ekonomiji zajednice (Conkey i Spector, 1984, 7). O godišnjem dobu ovisi kojim će se aktivnostima grupa lovaca-sakupljača baviti i koliki je međusobni omjer tih aktivnosti (Halperin, 1980, 394-395).

Sjeverniji krajevi pružaju male mogućnosti sakupljanja hrane, što ne znači automatski i mali doprinos žena zajednicama tih krajeva, jer se osim pribavljanja hrane treba obaviti i njezina priprema, kao i proizvodnja tople odjeće potrebne pri lovu (Halperin, 1980, 395).

Pronalasci iz paleolitika kombinirani s etnografskim podacima o zajednicama koje žive i love na sličan način oslikavaju prilično egalitarnu sliku paleolitičkih populacija kada se radi o svakodnevnim zadacima brige za zajednicu. Otkrivanje novih načina lova otvara mogućnosti privređivanja i drugim članovima, koji zbog svoje dobi nisu u mogućnosti ići u lov na velike životinje ili majkama koje moraju odgajati djecu, pa se zbog toga ne smiju dovoditi u posebno opasne situacije. Za prikupljanje i pripremu hrane, odgoj djece, izradu tkanja, čišćenje i pripremanje životinjske kože te izradu odjeće u mnogim su društvima odgovorne žene, pa je teško za pretpostaviti da su žene bile sposobne obavljati zadatke, ali da ih nisu bile sposobne isplanirati, kao ni napraviti oruđa koje su im bile potrebne za svakodnevni posao, poput oruđa kojim bi strugale ili bušile kožu. Dapače, u mnogim lovačko-sakupljačkim zajednicama žene su te koje proizvode oruđa (Joseph, 2000, 49). Dakle, jasno je da sposobnost apstraktnog planiranja i organizacije ne proizlazi samo iz lova i proizvodnje kompliciranijih oruđa. Obavljanje posla uz odgoj djece zahtijevalo je sposobnost organizacije i planiranja rada, kao i nalaženje rješenja kako istovremeno imati dijete uz sebe i slobodne ruke dok se obavlja sakupljanje (Slocum, 1975, 46) ili ostavljanje djece starijim članovima zajednice uz koje su djeca vjerojatno mogla učiti gledajući ih kako obavljaju poslove.

Za sve do sad rečeno izvrsni su primjeri istočni gravetijen i pavlovijen Moravske te magdalenijen jugozapadne Njemačke, što su regije koje su zbog duge povijesti istraživanja i izvrsne dokumentacije pružile uvid u život koji se na njima odvijao tijekom gornjeg paleolitika.

1.1. Istočni gravetijen i pavlovijen Moravske

Gravetijan se pojavljuje oko 30 000 BP na prostoru Dunava (Svoboda et al., 1996, 132). Dijeli se na zapadni i istočni, a njegova rana inačica koja je trajala od 30 000 do 25 000 BP na području Moravske, sjeverne Austrije i južne Poljske naziva se pavlovijen (Svoboda et al., 1996, 131, 141). Zbog većeg broja naselja, specijalizirane eksploatacije resursa te raznolike ritualne i umjetničke aktivnosti, kao i činjenice da su nalazišta prekrivena debelim slojem lesa zbog čega su dobro očuvana, nalazišta Moravske pružila su mnoge nalaze koji oslikavaju ponašanja koja su se na njima odvijala tijekom gravetijena (Svoboda et al., 1996, 131). Na

temelju tih nalaza izrastao je dijalog o aspektima kulture kao što su lov, organizacija naselja, import sirovina za proizvodnju kamenog oruđa i oružja, sezonalnost naselja, ritual i umjetnost (Svoboda et al., 1996, 133).

1.1.1. Dokazi o izradi tkanja, mreža i košara

Nalazi koji su posebno zanimljivi iz perspektive raspodjele posla su oni otisaka biljnih vlakana koji dokazuju proizvodnju mreža, tkanja i košara i to iz dva razloga – prvo, za pretpostaviti je da svjedoče o poslu žena s obzirom na ekstenzivne etnološke zapise koji tkanje i rad biljnim vlaknima čvrsto stavljaju pod žensku domenu, a uz to, postojanje mreža ukazuje na mogućnost lovljenja njima, što je tradicionalno način lova kojim se bave žene, djeca i stariji članovi zajednice (Adovasio et al., 2001, 62, 64) .

Za svo tkanje i užad s Pavlova I i Dolnih Věstonica I i II jasno je da su načinjeni od biljnih vlakana nekih od mnogobrojnih biljaka koje su rasle u blizini tih nalazišta, poput svilenice, konoplje, johe i tise koje sve imaju dugu povijest korištenja pri izradi tkanja, košara i užadi, pomoću čega su se mogle stvoriti kompleksnije strukture, poput tkanja, mreža te košara (Adovasio et al., 2001, 60; Soffer 2004, 407; Soffer et al., 2000, 818-819). Prema etnološkim podacima, biljke koje se koriste pri izradi tkanja, košara i užadi prikupljaju se u jesen kada su najveće, što je podatak koji podržava pretpostavku da su ova nalazišta bila naseljena u kasnije, zimsko doba (Adovasio et al., 2001, 60). Osim što je potrebno znanje kako se od biljnih vlakana stvaraju kompleksniji proizvodi, potrebno je i znanje i iskustvo o nabavi i pripremi samih vlakana, kao na primjer u koje doba godine je najisplativije nabavljati koje biljke. Nakon toga dolazi sama proizvodnja tkanja. Iako ne možemo znati kako je točno dolazilo do prenošenja tog znanja iz generacije u generaciju, s obzirom da proizvodnja tkanja zahtijeva puno vremena djeca su vjerojatno od malena gledala starije kako proizvode užad, tkanje i košare te im se u nekom trenutku počela priključivati.

U Dolnim Věstonicama I pronađeno je 177 fragmenata keramike, a obrađeno je 28 fragmenata koji na sebi imaju otiske biljnih vlakana – na 12 fragmenata vide se otisci užadi, tkanje je vidljivo na 13 fragmenata, a 3 fragmenta na sebi imaju vidljive otiske košare (Adovasio et al., 2001, 51, 59). Radiokarbonskom analizom keramike, fragmenti su smješteni u razdoblje između 26 580 i 25 370 BP što su uz fragmente s Pavlova I zasad daleko najstariji

primjerci proizvodnje tkanja, užadi i košara, nakon čega ih prati nalazište Ohalo II u Izraelu s otiscima užadi starosti oko 19 300 BP (Adovasio et al., 2001, 50-51,57).

Na Pavlovu I, od 90 fragmenata koje su Soffer i suradnici (1998, 48) analizirali, 62 na sebi sadrže otiske – njih 19 ima otiske raznih dijelova biljaka zbog čega se misli da se možda radi o žbuci, 43 ih sadrže otiske užadi ili tkanja, a ima slučajevima nekoliko fragmenata koji na sebi imaju oboje. Fragmenti su procijenjeni na oko između 26 980 i 24 870 BP (Soffer et al., 1998, 48). Otisci na Pavlovu I sigurno ne predstavljaju čitav spektar znanja koji su tamošnji proizvođači posjedovali, ali daju uvid u dio onoga čime su raspolagali jer je iz izrade jasno da su proizvodi bili standardizirani i sofisticirani (Adovasio et al., 1997, 416).

Među keramikom s nalazišta Pavlov VI pronađeni su i fragmenti koji su na sebi imali otisak tkanja čija su vlakna imala razmak između 1 i 3 mm (Svoboda et al., 2009, 292).

Ono što otiske tkanja iz Dolnih Věstonica I izdvaja od ostalih jest činjenica da otisci tkanja iz Dolnih Věstonica I pokazuju izrazitu umješnost – fina izrada tkanja pronađenog na ovom nalazištu može se mjeriti s najfinijim platnom brončanog doba, što je moralo zahtijevati vrlo naporan rad i imati iza sebe već određenu tradiciju te tehnike (Soffer, 2000; Adovasio et al., 2001, 59; Adovasio et al., 2001, 51). Posjedovanje finih tkanja možda je bio znak prestiža u društvu (Soffer et al., 2000, 819).

U isto vrijeme imamo i nalaze igala, pa se može pretpostaviti da je tkanje koji je načinjeno spajano u kompleksnije proizvode i to pomoću biljnih vlakana jer su igle premalih dimenzija da bi bile korištene za šivanje sa životinjskim tetivama i kožama (Adovasio et al., 2001, 63). Biljna vlakna zahtijevaju provlačenje iglom kroz materijal i možemo zaključiti da pojava igle znači početak korištenja mekših materijala, jer se životinjskom tetivom može šiti i uz pomoć šila, što je drugi vrlo čest nalaz koji upućuje šivanje, a upotrebljava se tako da se tetiva prvo smoči, a zatim osuši te se tako stvrdnjena vrlo lako provlači kroz rupe načinjene šilom (Stone, 2009, 230). Za dva artefakta iz Předmostí pretpostavlja se da su također imali svoju ulogu u izradi tkanja, iako je ona isprva bila prevedena - za prvi se smatralo da je vrh koplja načinjen od kosti iako je možda zapravo igla za pletenje mreže, a za drugi, antropomorfnu figurinu od mamutove falange, da je možda uteg za tkalački stan (Adovasio et al., 2001, 63). Osim toga, na Pavlovu I pronađena je preslica za tkanje načinjena od ptičje kosti, a na Předmostí preslica od kosti špiljskog lava (Soffer, 2004, 409).

S obzirom na vještinu izrade tkanja i dokaze da su znali napraviti spojni šav, za pretpostaviti je da su radili i kompleksnije proizvode koji su se koristili u kućanstvu i pri lovu

(Adovasio et al., 2007, 181; Soffer et al., 2000b, 524). Također, odjeća je bila prijeko potrebna kao zaštita od hladnoće te iz malobrojnih ukopa toga doba vremena vidimo da su ljudi pokapani s odjećom na sebi (Adovasio et al., 2007, 191). Potreba za prikazom određenog odjevnog predmeta na figurinama jasno označenim kao ženskima možda označuje određenu društvenu kategoriju koju figurine predstavljaju (Adovasio et al., 2007, 191). Na Veneri iz Willendorfa radi se o spiralno tkanom predmetu koji započinje čvorom u centru (Soffer et al., 2000c, 9). Prekrivanje lica figurine kapom upućuje na to da je sama kapa, ili čin nošenja kape, bitniji od identiteta osobe koja je nosi (Soffer et al., 2000c, 10). Remen Crne Venere iz Dolnih Věstonica prikazan je nisko na kukovima figurine kroz apstraktizirane horizontalne linije (Soffer et al., 2000c, 11). Soffer i suradnici smatraju da se ne radi o svakodnevnoj odjeći, nego onoj od ritualne važnosti (Soffer et al., 2000c, 12). Ikonografije i etnološke analogije upućuju na to da su tkanje i proizvodnja košara bili poslovi paleolitičkih žena, iako je to o paleolitiku, naravno, nemoguće reći sa potpunom sigurnošću na temelju podataka starih desecima tisuća godina (Soffer et al., 2000b, 524). Soffer i suradnici (2000b, 524) smatraju da su odjevni predmeti prikazani na figurinama bili simbol statusa i prestiža onoga tko ih je nosio, a samim time i onoga tko ih je proizveo, što potkrjepljuju teorijom da mnogobrojni arheološki i etnološki podaci pokazuju da su u mnogim društvima najcjenjeniji upravo predmeti načinjeni od materijala koji brže propadaju. Adovasio i suradnici (2007, 182-183) zbog preciznosti kojom je pokrivalo za glavu na Veneri iz Willendorfa prikazano (tkanje je započeto u čvoru u centru i proteže se u sedam krugova oko glave i dva dodatna na vratu) predlažu da je ona možda i načinjena od strane nekoga tko je ista pokrivala proizvodio ili barem pod budnim okom te osobe.

1.1.2. Lov mrežom

Pronalasci otisaka mreža daju novu dimenziju gornjopaleolitičkim društvima jer je lov mrežama često zajednički pothvat više pojedinaca i s obzirom da ne uključuje fizički kontakt sa životinjom, takav način lova omogućava privređivanje mesa i pripadnicima zajednice koji su manje fizičke snage, pa se žene, djeca i starije individue koriste tom tehnikom kojom lako dolazi do stvaranja viškova hrane koji su u nekim društvima povezani s velikim okupljanjima i gozbama, a nalazi iz Moravske daju najranije dokaze masovnog lova u paleolitiku (Adovasio et al., 2001, 64, 66). Samim time možemo pretpostaviti i kompleksniju društvenu dinamiku. Adovasio i suradnici (2001, 64) lov mrežom čak povezuju i s gracilizacijom tijela i kod

muškaraca i kod žena tog perioda. Kada je ulovljena u mrežu, životinja je imobilizirana, pa zbog toga lov mrežom ne zahtijeva snažne lovce i pretjeranu konfrontaciju sa životinjom, tako da su u njemu mogli sudjelovati praktički svi članovi zajednice (Adovasio et al., 2001, 64).

Otisci na fragmentima keramike pokazuju da se radilo o mrežama čije su rupe bile promjera oko 5 cm i kakve su u povijesnim društvima služile za lov manjih životinja (Pringle, 1998, 5). Uz činjenicu da je na nalazištima Pavlov i Dolní Věstonice nađen velik broj zečjih i lisičjih kostiju, lako možemo pretpostaviti da su i mreže s tih nalazišta služile za istu svrhu, jer je zbog brzine životinja poput zečeva i lisica lov mrežom optimalan način lova (Adovasio et al., 2007, 183-184; Wojtal et al., 2012, 134). Čvorovi su vrlo dobri indikatori toga za što se mreža koristila. Otisci mreža pronađeni na Pavlovu I manjih su rupa što znači da su korištene za lov na manje životinje, a iz otisaka je jasno da je korišten tzv. tkalački čvor koji se etnohistorijski koristi za izradu mreža pomoću kojih se love i manje i veće životinje (Soffer et al., 1998, 60, 68; Adovasio et al., 1997, 417; Adovasio et al., 2001, 58). S obzirom na sposobnost da se proizvedu tkanja vrlo fine izvedbe, neupitno je da su stanovnici gornjeg paleolitika Moravske morali biti sposobni načiniti čak i mreže nalik na one kakvima su se u Australiji lovili klokani ili jeleni i mufloni u Sjevernoj Americi te su njima mogli loviti veće životinje u svojoj blizini, poput medvjeda (Adovasio et al., 2001, 64). Iako je mreža često oruđe za lov ribe, riblji ostaci na ovim nalazištima nisu pronađeni (Soffer et al., 1998, 65).

Veći i manji sisavci bili su glavni izvor hrane, no postojanje mreža otvorilo je i mogućnost lakšeg lova ptica te su njihovi ostaci detaljno evidentirani na nalazištima, iako je iz količine nalaza postalo jasno da se ne radi o bitnom izvoru mesa (Wertz et al., 2015, 197). I na Dolním Věstonicama II i na Pavlovu I gotovo 90% svih ostataka sisavaca potječe od zečeva, lisica, vukova i jelena (Wojtal et al., 2016, 208). Na Dolním Věstonicama I pronađeno je više od 14 500 kostiju sisavaca, dok ptičji ostaci čine manje od 1% ukupnog broja kostiju (Wertz et al., 2015, 194). Na Předmostí I, u usporedbi s kostima sisavaca kojih ima između 30 000 i 35 000, udio ptičjih kostiju čini samo 1.2% (Wertz et al., 2015, 195). Na svim nalazištima pavlovijena gdje su pronađene kosti ptica (Předmostí, Dolní Věstonice I, Dolní Věstonice II, Pavlov I, Pavlov II, Milovice IV, Krems-Hundssteig, Krems-Wachtberg, Jarošov-Podvrš'ťa), kosti gavrana i tetrijeba daleko prevladavaju nad drugim vrstama (Wertz et al., 2015, 195-196). Pretpostavlja se da su, zbog konteksta u kojem su pronađeni na ovim nalazištima, ptičji ostaci tamo dospjeli ljudskom djelatnošću iako nemaju znakove rezanja, no nema ni znakova da su ih konzumirale životinje (Wertz et al., 2015, 196). Kod ptičjih ostataka specifično je to da i ako su ljudi konzumirali njihovo meso na kostima ne mora biti znakova mesarenja jer se lako odvaja

od kostiju, a uz to je moguće i da ptica nije bila iskorištena za hranu nego zbog svog perja, u slučaju čega ne bi bilo nikakvih tragova na kostima (Wertz et al., 2015, 196).

Situaciju komplicira i fragilnost ptičjih ostataka, pa slika distribucije i učestalosti ptičjih kostiju koju na ovim nalazištima imamo danas ne mora biti ista onoj originalnoj (Wertz et al., 2015b, 75). Nalazi tetrijeba razumljivi su jer se radi o ptici koja ima poveću količinu mesa te se i danas lovi radi jela i smatra ukusnom (Wertz et al., 2015, 196-197). Pretpostavku da je tetrijeb korišten u prehrani podržava i velik broj humerusa i femura, što su kosti čiji se nalazi povezuju uz ljudsko konzumiranje ptica jer na sebi imaju više mesa nego druge kosti ptičjeg tijela (Wertz et al., 2015, 196-197). Ono što je možda i jedinstveno za kulturu pavlovijena jesu tako mnogobrojni nalazi gavrana, konkretnije njihovih ulni koje su možda korištene kao sirovina za izradu različitog oruđa poput igala i šila, u prilog čemu idu dvije modificirane ulne gavrana s Pavlova I i Dolnih Věstonica II, na kojima se vide tragovi ljudske djelatnosti (Wertz et al., 2015, 197; Wojtal et al., 2012, 138). Drugi razlog lova na gavrane moglo je biti njihovo perje koje je, osim u simboličke i dekorativne svrhe također moglo poslužiti za izradu metli ili kao krila strijele (Wertz et al., 2015, 197), a postoje i primjeri korištenja ulni kao spremišta za oker (Wertz et al., 2015b, 74; Bochenski et al., 2009, 2662; Svoboda, 2007, 211). Pavlov I jedino je nalazište u Moravskoj na kojem su pronađene i kosti labuda, ptica grabežljivica, bijelke i snježne sove (Wertz et al., 2015b, 73-74; Wojtal et al., 2016, 208).

1.1.3. Biljke u prehrani

Etnološki podaci o lovačko-sakupljačkim zajednicama govore o uporabi mekog biljnog tkiva u razne svrhe, poput lijekova ili korištenja zbog njihove boje (Pryor et al., 2013, 981). U stepama i šumama u blizini Dolnih Věstonica bile su dostupne sezonske biljke, a njihovo iskorištavanje zahtijevalo je velik fond znanja, krenuvši od toga koje su otrovne, a koje sigurne za konzumaciju, u koje godišnje doba ih sakupljati te kako ih obraditi da se unište toksini, a zadrže nutrijenti (Pryor et al., 2013, 974).

Mason i suradnici (1994, 52) smatraju da je problem upravo u razmišljanju da biljni ostaci ne opstaju na arheološkim nalazištima ili mogu ostati očuvani samo u slučaju idealnih uvjeta te da se zbog takvih stavova ne ulaže dovoljan trud u traganje za biljnim ostacima na nalazištima. Ostaci parenhima često se krivo identificiraju kao drveni ugljen ili se odbacuju kao materijal koji se ne može identificirati (Pryor et al., 2013, 975; Mason et al., 1994, 55).

Prepoznavanje biljaka na temelju vanjske morfologije izrazito je problematično i može se primijeniti samo kada se radi o sjemenkama i nekim vrstama voća, ako su dobro očuvani na nalazištu, no s obzirom na to da se na nalazištu mogu pronaći biljni ostaci bez svoje vanjske površine (na primjer, korijenje, lukovice ili unutarnja kora drveta) potrebne su druge vrste analize kako bi se utvrdilo o kakvom biljci se radi (Mason et al., 1994, 55). Odbacivanjem ostataka kao neprepoznatljivih, bez pokušaja daljnje analize, odbacujemo i veliki uvid u biološku raznolikost, prehranu i znanja o načinima pripreme hrane koje su ljudi gornjeg paleolitika posjedovali.

Analize peluda s Dolnih Věstonica II pokazale su da se gornjopaleolitički okoliš tog područja sastojao od šuma i stepa koje su sadržavale širok spektar biljnih vrsta (Mason et al., 1994, 50). 83 primjerka parenhima datirana na 26 390 BP iz ognjišta D s nalazišta Dolnih Věstonica II analizirani su - 61 primjerak pronađen je u ognjištu, a 22 bila su na različitim položajima unutar kulturnog sloja (Pryor et al., 2013, 975). Činjenica da svi primjerci parenhima potječu od mesnatog korijenja biljaka povećava vjerojatnost da se nije radilo o biljci koja je korištena kao loživo za vatru nego da se radilo o dijelovima biljke izabranim upravo za konzumaciju (Mason et al., 1994, 52). Sva 83 primjerka potjecala su od zeljastih biljaka i to većinom kritosjemenjača, sa samo nekoliko slučajeva četinjača i paprati, a radilo se o podzemnim dijelovima biljaka sagrađenima od tkiva bogatih škrobom (Pryor et al., 2013, 976). Takva tkiva sadrže u sebi kristale poput kalcijevog oksalata koji iritiraju probavni sustav, sprječavaju apsorpciju minerala i proizvode bubrežne kamence, što se može spriječiti njihovom termičkom obradom (Pryor et al., 2013, 981). Šest primjeraka su aerenhimi - parenhimi tipični za vodene biljke, što je dokaz širokog mozaika iskorištavanja izvora hrane u gornjem paleolitu, koji je uključivao i obližnju rijeku Dyje (Pryor et al., 2013, 973, 981). Ostaci parenhima nisu svi u isto vrijeme termički obrađeni, što je dokaz periodičnog korištenja lokaliteta (Pryor et al., 2013, 980). Uz njih je pronađena praškasta supstanca, koja ukazuje na to da su biljke ili mljevene kako bi se dobilo brašno ili gnječene kako bi se dobila kaša (Pringle, 1998, 5).

Na Pavlovu VI pronađen je kameni tučak na čijoj su površini pronađena zrna žitarica za čije je usitnjavanje služio i evidentno se radi o više vrsta žitarica, od kojih su prepoznatljiva zrna rogoza i paprati (Revedin et al., 2010, 18816-18817). Njihovo korijenje bogato je škrobom te se njihovim usitnjavanjem moglo napraviti brašno za što bi bilo potrebno obaviti više koraka (guljenje korijena, pa njegovo sušenje i mljevenje) i nakon toga obraditi brašno na način koji je adekvatan za pripremu probavljive hrane (Revedin et al., 2010, 18818-18819). Nalazi mužara i

tučaka potvrđuju postojanje oruđa specijaliziranog za mljevenje što vodi do pretpostavke da su ljudi gravetijena imali i potrebno znanje za proizvodnju brašna te da su si time djelomično osigurali prehranu i postali manje ovisni o godišnjim dobima i vremenskim prilikama koji su mogli utjecati na dostupne izvore hrane (Revedin et al., 2010, 18818-18819).

Kuhanje se odvijalo u ovalnim jamama i to vjerojatno na način na koji to rade subarktički Indijanci i Eskimi, a to je da se životinjska koža napuni vodom i položi u jamu te se zatim dodaje vruće kamenje koje služi akumuliranju temperature (Svodoba, 2010, 39). Na Pavlovu VI u blizini ognjišta pronađeno je kamenje koje je vjerojatno pomagalo upravo pri kuhanju hrane (Svodoba et al., 2009, 287). Na Dolním Věstonicama II i Pavlovu VI pronađene su jame istih dimenzija od 120 - 130 cm x 80 cm i dubine između 20 i 30 cm, okružene manjim jamama oblika kotlića, 15 do 20 cm dubokima i širokima, a pretpostavlja se da su služile za održavanje visoke temperature u središnjoj jami (Svodoba, 2010, 39; Svoboda et al., 2009, 284). Mogućnost da su osim kuhati mogli i peći hranu pokazuje se u tri plitke jame promjera 1 m pronađene na zapadnoj padini Dolních Věstonica II (Svodoba, 2010, 39). Sve tri jame na nižoj su poziciji od glavnog ognjišta te su možda služile kao mjesto za odlaganje pepela iz glavnog ognjišta na koje se tada moglo stavljati meso kako bi se ispeklo (Svodoba, 2010, 39).

1.2. Magdalenijen jugozapadne Njemačke

Bogata povijest istraživanja jugozapadne Njemačke teško je usporediva sa istraženošću bilo kojeg drugog dijela Europe - geomorfološke studije, analize peluda i arheološka istraživanja rezultirala su bogatom dokumentacijom na temelju koje se dobiva jasnija slika ekologije i okoliša gornjeg paleolitika regije i kulture koja se u takvim okolnostima razvijala i trajala od 17 000 do 12 000 BP (Jochim, 1998, 31).

1.2.1. Biljke u prehrani

Autori koji se bave gornjim paleolitikom jugoistočne Njemačke lov velikih životinja smatraju daleko najvažnijim izvorom hrane za tamošnje gornjopaleolitičke zajednice uz pretpostavku da jestivih biljaka nije bilo u izobilju što nije u skladu s rezultatima etnobotaničkih istraživanja koja kažu da raspoloživih jestivih biljaka ne samo što je bilo, nego su činile i jako

važan dio prehrane (Villote et al., 2010, 35-36; Owen, 2005, 107-108). Pretpostavke o životu i okolišu u magdalenijenu na tom području često se temelje na znanju o životu i okolišu lovačko-sakupljačkih zajednica s arktičkog područja, ali ljeta njemačkog magdalenijena zapravo su bila toplija od onih arktičkih te postoji čitav niz biljaka za koje su istraživanja peluda, spora i makroostataka pokazala da su bile dostupne za jelo te su mogle biti korištene kao materijali i lijekovi (Owen, 2005, 109). Čak i povlačeći paralelu između zajednica ledenog doba i zajednica subarktika i arktika u Sjevernoj Americi i uspoređujući floru koja je dostupna njima s onom čiji je pelud identificiran iz ledenodobne stratigrafije njemačkih nalazišta dolazi se do gotovo 70 biljaka koje koriste populacije Sjeverne Amerike, a koje su bile prisutne i na arheološkim nalazištima, od kojih su neke jestive, dok se druge mogu koristiti kao sirovine za izradu užadi, tkanja i košara ili boja (Pringle, 1998, 5).

Primjeri bobičastog voća koje je bilo dostupno tijekom najstarijeg drijasa bile su močvarne borovnice (*Vaccinium uliginosum L.*), crne mahunice (*Empetrum nigrum L.*) i pasji trn (*Hippopahae rhamnoides L.*), koje se mogu spremati i za zimu (Owen, 2005, 111). Osim zbog svog slatkog okusa, voće kao što su bobice moglo je biti cijenjeno i zbog omamljujućeg stanja u koje može dovesti osobu koja ga konzumira nakon što fermentira (Owen, 2005, 112). Uz njih, bilo je i biljaka čije su mladice, lišće i stabljike jestive, kao što su vrbolika (*Epilobium L.*), više vrsta trputca (*Plantago major L.*), dvornika (*Polygonum bistorta L.*) i mrežasta vrba (*Salix reticulata L.*), mala kiselica (*Rumex acetosa L.*) i maslačak (*Taraxacum officinale Web.*) (Owen, 2005, 113). Vrbe bi bile pogotovo važne zbog analgetskih svojstava koje posjeduju (Owen, 2005, 113). Rogoz (*Typha latifolia L.*), plivajući mrijesnjak (*Potamogeton natans L.*) i trolistica (*Menyanthes trifoliata L.*) samo su neke od biljaka čije je korijenje moglo biti korišteno u prehrani (Owen, 2005, 113). Također, mogle su se jesti i sjemenke trputca, oputine (*Polygonum aviculare L.*) i rogoza, a mogle su se čuvati i za zimu (Owen, 2005, 113). Vlakna raznih vrsta trava, kore i granje drveća mogli su biti sirovina u izradi proizvoda poput užadi i košara (Owen, 2005, 113-114). Owen (2005, 114) smatra da su se cvatovi vrbolike, rozoga te različite vrste mahovina mogle koristiti kao pelene i menstrualni ulošci zbog svoje moći upijanja. Tijekom Bølling interstadijala raznovrsnost i dostupnost flore bila je slična kao i tijekom drijasa (Owen, 2005, 115-116).

Upravo zbog takve dostupnosti raznolikih biljaka i mogućnosti lovljenja mrežom Owen pretpostavlja da su žene kroz skupljanje biljnih plodova, školjkaša, ptičjih jaja i insekata te lovom manjih životinja pridonosile oko 70% kalorija koje je zajednica konzumirala (Pringle,

1998, 5), što je postotak vrlo sličan onome koji pokazuje da je u lovačko-sakupljačkim zajednicama modernog doba otprilike 35% hrane prikupljeno lovom (Joseph. 2000, 49).

Biljke su od posebne važnosti u periodima kada je za jelo dostupno samo krto meso. Do stanja znanog kao "zečja izgladnjelost" dolazi kada se konzumira isključivo krto meso poput zečetine – zbog nedostatka masti ne dolazi do zasićenja, pa osoba jede sve veće količine mesa, ali istovremeno je sve gladnija te pokazuje znakove izgladnjelosti i trovanja proteinima, što dovodi do smrti ako se u prehranu ponovno ne uvede masnoća (Speth i Spielmann, 1983, 3). To stanje dobro je zabilježeno kroz povijest te su zajednice lovaca-skupljača uvijek prednost davale masnijem mesu (Speth i Spielmann, 1983, 3).

1.2.2. Lov

Za drugi tradicionalno ženski posao – lov na manje životinje – na magdalenijskim lokalitetima ima brojnih nalaza.

Na nalazištu Petersfels pronađeni su ostaci najmanje 867 zečeva (*Lepus europaeus*, *Lepus timidus*) od kojih su na nekima znakovi mesarenja, a od mnogih zečjih tibija napravljene su igle (Owen, 2005, 123). Na nalazištu Abri Büttenloch u Švicarskoj pronađeni su zečje kosti čiji je uzorak nagorijevanja u skladu s termičkom obradom zečetine (Owen, 2005, 123). Zbog već spomenutog fenomena zečje izgladnjelosti Charles i Jacobi (1994, 19) smatraju da ostaci najmanje deset zečeva pronađeni u špilji Robin Hood i datirani na ~ 12 400 BP ukazuju da je Robin Hood špilju korištena samo kao privremena baza gdje su zečevi lovljeni zbog krzna, a ne zbog jela. Druge interpretacije znakova mesarenja na kostima su da je meso izrezano na manje komade i kuhano u vodi kako bi se prevenirao gubitak masti i kako bi se izbjegle bolesti koje zečje meso može prenijeti čovjeku (Owen, 2005, 124-125)

Iako njihovih ostataka ima, lisice (*Alopex lagopus*, *Vulpes vulpes*) nisu imale veliku ulogu u magdalenijenu Njemačke te je krzno vjerojatno zbog svoje delikatnosti korišteno samo kao ukras, dok su perforirani lisičji zubi čest nalaz (Owen, 2005, 127).

Ptičje kosti pronađene su na gotovo svim nalazištima magdalenijena, a na Spitzbubenhöhleu, Hohle Fels Schelkingenu i Helge Abri pronađeni su i dokazi sakupljanja ptičja jaja (Owen, 2005, 130). Ptica bijelka (*Lagopus muta*) čest je nalaz i to u velikim količinama, na primjer, na nalazištu Brillenhöhle gdje su pronađeni ostaci najmanje 250 jedinki,

te na nalazištima Petersfels, Kleine Scheuer, Kesslerloch i Abri Büttenloch, a na mnogim nalazištima pronađene su i kosti tetrijeba (*Tetrao urogallus*) – najviše na nalazištu Brillenhöhle gdje su kosti bile oko ognjišta, a učestalost proksimalnih ekstremiteta koji nose najviše mesa i znakovi mesarenja na kostima sugeriraju da su tetrijebi korišteni u ljudskoj prehrani (Owen, 2005, 133).

Nalazi na nekim lokalitetima upućuju na mogućnost da se, osim mesa, koristilo i ptičje perje. U špilji Abri Büttenloch u Švicarskoj pronađene su 532 kosti bijelke iz kasnog magdalenijena, na kojima se znakovi rezanja nalaze gotovo isključivo na kostima krila, dok su pronađene distalne kosti krila u rijetkim slučajevima nagorene, što dovodi do zaključka da su odvajane prije kuhanja i možda korištene kao dekoracija (Owen, 2005, 133).

Zbog nevelikog broja nalaza pačjih kostiju, upitno je koliko je meso patkarica (*Anseriformes*) korišteno u prehrani, iako se rijetkost nalaza možda može objasniti činjenicom da one uglavnom obitavaju oko vode i u močvarnim područjima, gdje su možda i lovljene i odmah pripremane i konzumirane te da su njihovi ostaci ostavljeni na licu mjesta (Owen, 2005, 135). Takav scenarij zvuči lako vjerojatno i zbog činjenice da patkarice imaju masno meso te su njihove kože i perje mogli biti od koristi te ih je u periodu mitarenja lako uloviti, a poznato nam je da su njihove kosti korištene za izradu igala – jedan od mnogih nalaza je onaj igle načinjene od kosti žutokljunog labuda (*Cygnus cygnus*) u Petersfelsu (Owen, 2005, 136).

Riba je u gornjem paleolitu u Njemačkoj bilo više vrsta – manjić (*Lota lota*), štika (*Esox lucius*), više vrsta pastrvki (*Salmonidae*) i šarana (*Cyprinidae*). (Owen, 2005, 136-139). No problem s ribljim ostacima je u njihovoj veličini zbog koje ih je vrlo lako previdjeti ako uopće ostanu sačuvani, zbog čega je teško procijeniti koliko je riba bila zastupljena u prehrani, iako s obzirom na vrste riba čiji su ostaci pronađeni pretpostavlja se pet načina lova (Owen, 2005, 141). Prvi je lov rukom koji, naravno, ne ostavlja za sobom arheološki trag, kao ni drugi – ošamućivanje narkoticima, što je metoda zabilježena kod američkih Indijanaca, a izvodi se gnječenjem biljaka koje imaju omamljujuće djelovanje i njihovim namakanjem u vodi kako bi ribe postale usporene i mogle biti samo pokupljene s površine (Owen, 2005, 141). Lov mrežom ili zamkama mogao se izvoditi mrežama i košarama o kojima imamo arheološke nalaze te je o njima već bilo riječi. Usporedba 300 primjeraka unilateralno, bilateralno ili trilaterano nazubljenih vrhova rogova iz magdalenijena s jednakim brojem primjeraka koji su potjecali od Eskima i Indijanaca dovela je do zaključka da su oni unilateralno nazubljeni služili kao fiksirani vrhovi kopalja, a oni bilateralno nazubljeni procijenjeni su kao vrhovi harpuna, dok su neki od mnogih perforiranih životinjskih zubi pronađenih na njemačkim nalazištima iz magdalenijena

mogli biti korišteni kao mamci za ribe, na isti način na koji su to činili Eskimi (Owen, 2005, 140-143). Peta tehnika je ribolov pomoću strune na čiji je kraj mogao biti zavezan komadić životinjske kože ili koštana udica (Owen, 2005, 143-144).

Na mnogim magdalenijenskim nalazištima u Njemačkoj pronađene su školjke lokalnih mekušaca, fosilnih mekušaca, pa i importiranih morskih mekušaca, no ne u količinama koje sugeriraju njihovo korištenje u prehrani, iako su tijekom magdalenijena postojali kukci koji su mogli biti korišteni u ljudskoj prehrani (Owen, 2005, 145-146). Owen (2005, 146) smatra da se razlog neistraženosti mogućnosti jedenja kukaca nalazi u današnjoj averziji prema konzumaciji kukaca u zapadnim civilizacijama. Kukci su čak zastupljeni su i umjetnosti u obliku rezbarije u Kleine Scheureru te privjesku u obliku bube načinjene od gagata iz Petersfelsa (Owen, 2005, 146; Maier, 2015, 172).

Činjenica je da je riba u magdalenijenu Njemačke bila raznovrsna te da ih se moglo uloviti na relativno jednostavne načine ili čak s oruđem specijaliziranim za ribolov, a postojalo je i raznovrsno ukusno i jestivo bilje. Zbog toga se načini priskrbliivanja hrane i sama prehrana magdalenijenskih zajednica Njemačke ne poklapa potpuno s načinom prehrane lovaca-skupljača s arktičkog područja. Usporedba analize dentalnog mikrotrošenja nalaza iz orinjasijena i gravetijena u usporedbi s onima iz magdalenijena pokazala je da su stanovnici magdalenijena jeli više abrazivnih supstanci te je njihovo mikrotrošenje vrlo slično onome Khoisan naroda lovaca-sakupljača čija prehrana potječe i iz životinjskih i iz biljnih izvora, a žive u južnoj Africi (El Zaatari i Hublin, 2014, 578). To se slaže s ostalim rekonstrukcijama prehrane kasnijeg gornjeg paleolitika, gdje se intenzificira konzumacija manjih sisavaca i ptica, kao i morskih i biljnih resursa (El Zaatari i Hublin, 2014, 578). To, naravno, ne znači da lov nije pridonosio velikim dijelom, nego predstavlja mogućnost raznolike prehrane koja se mijenjala ovisno o dobu godine i tome što je bilo dostupno zajednici. Za pretpostaviti je da je lov na velike životinje i u godišnjem dobu u kojem su velike životinje bile mnogobrojne ponekad mogao proći i bez uspješnog ulova, u slučaju čega su male životinje, ribe i biljke mogle biti spasonosne za prehranu zajednice. Prehrana koja se sastoji isključivo od crvenog mesa osim što bi bila vrlo monotona, ne bi nudila dovoljno vitamina i minerala potrebnih za zdrav organizam i njegovu kvalitetnu funkciju. Do sakupljanja biljaka, korijenja i plodova nije dolazilo slučajno i usputno, nego s namjerom i zbog toga je potrebno o sakupljanju i ribolovu prestat razmišljati samo kao o dodatnim načinima priskrbliivanja hrane.

2. Primjeri simboličkog ponašanja u gornjem paleolitiku i pozicija žena unutar njih

2.1. Antropomorfni prikazi žena

Primjeri antropomorfnih prikaza žena ili ženskih dijelova tijela postoje i u parijetalnoj i u pokretnoj umjetnosti gornjeg paleolitika, rasprostranjenoj od francuskih Pireneja, Sredozemlja, preko srednje Europe, do Bajkalskog jezera u Rusiji. U figurativnim prikazima umjetnosti gornjeg paleolitika, antropomorfni prikazi rjeđi su od zoomornih (Rukavina, 2012, 51). Rukavina (2012, 56) navodi dvije osnovne karakteristike antropomorfnih prikaza – prva je nepotpunost prikaza, pri čemu se prikazuje samo dio tijela, a druga nedostatak realizma u prikazu. Antropomorfni prikazi uglavnom su shematizirani te bez detalja (Rukavina, 2012, 52). Ženski likovi češće su prikazivani od muških, a ženski spolni organ jedan je od najčešćih motiva umjetnosti gornjeg paleolitika (Rukavina, 2012, 57, 62).

Daleko najatraktivniji nalazi ovog tipa paleolitičke su figurine žena, popularno zvane paleolitičkim Venerama. Stvarane kroz 20 000 godina, figurine su ili čitava ženska tijela ili samo dijelovi, poput torza, a načinjene su od različitih materijala – kamena, kosti i bjelokosti te gline. Njihovi ženski atributi često su prenaplašeni, dok su drugi dijelovi tijela, poput lica ili čitave glave, nogu, stopala i ruku potpuno izostavljeni. No, postoje i primjeri koji se ne uklapaju u tu uopćenu sliku, što dovodi do konfuzije i konflikata pri pokušajima interpretacije. Njihova se pretpostavljena svrha često generalizira šireći se na njih sve umjesto fokusiranja na specifične aspekte svake figurine i kulture u kojoj je nastala, dok nam statistički pregled govori da je manje-više jedino što dijele – spol (Nelson, 1990). S obzirom na njihovu raznolikost u izgledu, materijalu od kojeg su načinjene, području na kojem su pronađene, pa čak i dobnim skupinama koje možda predstavljaju, ne postoji jedan opće prihvaćeni sistem kategorizacije. Ona najobjektivnija je možda kategorizacija koju oblikuje Henri Delponte u svom radu *L'Image de la femme dans l'art Préhistorique* (1993) gdje kategorizira figurine prema mjestu pronalaska, čime dobiva četiri grupe - pirenejsko-akvitanjsku, mediteransku, rajnsko-dunavsku, rusku i sibirsku.

Pirenejsko-akvitanjskoj grupi pripada magdalenijenska *La Venus impudique* (nećedna Venera) – prva Venera ikada otkrivena, pronađena u špilji Laugarie-Basse 1864. godine, a koju njezin pronalazač, markiz de Vibraye, tako naziva zbog asocijacije na Kapitolijsku Veneru koja svoje nago tijelo "ćedno" prekriva rukama (White, 2006, 253). Nekoliko godina poslije,

pronađen je komad roga s urezanim slikom trudne žene čija stopala podsjećaju na kopita, a preko nje su na isti komad urezane zadnje noge muškog jelena (White, 2006, 253). Venera iz Brassempouya ili La Dame a la capuche, kako ju je nazvao Edouard Piette koji ju je pronašao, pronađena je 1894., a pripada u razdoblje gravetijena (White, 2006, 269). Iz gravetijena su i Venera iz Lespuguea, stara oko 25 000 godina te Venera iz Laussela također (Soriano Campos, 2016, 38).

U mediteranskoj grupi nalazi se sve skupa 19 figurina, od kojih je prvih 15 nađeno u špiljama Baldi Rossi, a starosti figurina nisu sigurne iako se pretpostavlja da najstarije potječu iz razdoblja oko $32\ 600 \pm 3000$ godina BP (Mussi, 2002, 258). Ovoj grupi pripadaju, među ostalim, Tête negroide – malena glava načinjena od mekanog kamena sličnog steatitu, s urezanim ukrasima na glavi koji predstavljaju nekakvo pokrivalo za glavu i Janus figurina, nazvana tako zbog dva grubo izrađena lica na njoj (Mussi, 2002, 261-262). Među figurinama mediteranske grupe svojom fizičkom veličinom ističe se Venera iz Savignana, slučajno pronađena 1925. godine (Mussi, 2002, 262). Napravljena je od istog materijala kao i prethodna te ima naglašene grudi i stražnjicu, a na mjestu glave nalazi se stožasti oblik zbog koji imitira izgled njezinih nogu, koje su na bokovima šire, a zatim se sužavaju, što Mussi (2002, 263) smatra da nije slučajno. Naime, ako bi se figurina u području struka prepolovila longitudinalno, dobio bi se dvostruki falus, što možda označava mušku i žensku energiju u jednom (Mussi, 2002, 263). Dvostruki duh ili karakter pokazuje i figurina nazvana Ljepotica i zvijer koja se sastoji od ženskog lika i čudovišnog lika koji se spajaju glavama, ramenima i stopalima, što možda prezentira izjednačavanje žene s nadnaravnim bićem (Mussi, 2002, 263).

Rajnsko-dunavskoj grupi pripada najstarija figurina, Venera iz Hohle Felsa, pronađena u šest fragmenata 2008. godine, čija se starost procjenjuje na više od 40 000 godina (Conard, 2009, 249). Na vratu ima perforaciju zbog koje se pretpostavlja da je nošena kao privjesak (Conard, 2009, 250). Zbog njezinog naglašenog trbuha i vulve, možda se radi o prikazu žene koja rađa (McDonnell, 2009, 909). Sljedeća po starosti je Venera iz Galgenberga, stara oko 31 000 godina (Haarman i Marler, 2011, 291). Zbog poze u kojoj se nalazi nazvana je Plešuća Venera ili Fanny, prema austrijskoj plesačici iz 19. stoljeća, Fanny Elssler (Haarman i Marler, 2011, 291). Možda najpoznatija od svih Venera je ona iz Willendorfa, pronađena 1908. godine, načinjena od vapnenca, a čija se starost procjenjuje na oko 25 000 godina (Antl-Weiser, 2009, 132; Soriano Campos, 2016, 38). Na njoj se ističu ukrasi - ispletene kapa koju ima na glavi, narukvice i pojas. Prekrivena je crvenim okerom, pa se može postaviti pitanje je li simboličku težinu nosila crvena boja ili samo premazivanje figurine okerom, ili možda oboje te može li se

taj čin povezati s primjerima paleolitičkih pokopa, gdje imamo nalaze o prekrivanju tijela okerom (Marshack, 1991, 18). Venera iz Dolnih Věstonica, popularno nazvana Crna Venera, datirana je na oko 28 000 BP, što je čini jednom od najstarijih keramičkih predmeta na svijetu (Soriano Campos, 2016, 39; Vandiver et al., 1989, 1002). Zbog njezinog lica na kojem su urezima naglašene samo oči, neki autori smatraju da se možda ne radi o prikazu ljudske žene, nego nadnaravnog ženskog bića (Marshack, 1991, 21, 24). Na glavi ima četiri ovalne rupe koje su možda služile kako bi se u njih stavio ukras, poput perja ili cvijeća, kao što se stavlja u rupe na glavama idola naroda Baluba i Banikanioka u Kongu (Absolon, 1949, 205). Na leđima Crne Venere nalazi se otisak prsta čije su analize pokazale da se radi o osobi između 7 i 15 godina starosti (Adovasio et al., 2007, 176). Iz Dolnih Věstonica je i rijedak nalaz od bjelokosti, fino izrađenog ženskog lica čija je lijeva strana iskrivljena (Absolon, 1949, 210). U Predmosti je na bjelokosti mamuta izrezbarena žena s apstraktnim prikazom lica i vršcima na glavi koji podsjećaju na rogove, možda se radi o prikazu neljudskog ženskog entiteta, no zanimljiva je zato što ispod pupka ima oval za koji se može pretpostaviti da predstavlja maternicu, što je jedini primjer takve vrste u čitavom gornjem paleolitiku (Marshack, 1991, 21).

Ruska grupa dijeli određene sličnosti s rajnsko-dunavskom, konkretno s Venerom iz Willendorfa. Venera iz Avdeeva također nosi vrlo sličnu frizuru ili kapu na pognutoj glavi, a oko torza joj je omotan pleteni ukras koji podsjeća na pletene predmete na Willendorfskoj Veneri, a potječe iz kulturnog kompleksa Kostienki, starog između 24 000 i 21 000 godina (Marshack, 1991, 25). Na nalazištu Kostienki II pronađene su rezbarije rezbarije vulva u laporu, a na nalazištu Mezin figurine koje se sastoje samo od torza koji je ukrašen urezima (Marshack, 1991, 25).

Sibirska grupa ima dva najvažnija nalazišta, a to su Malta i Buret, u blizini Bajkalskog jezera, a figurine tamo pronađene potpuno su drukčijeg stila od svih iz prethodnih grupa - realističnije su napravljene, prikazane su s licima te su obučene (Schmidt, 2010, 50; Absolon, 1949, 216).

2.1.1. Najranije interpretacije antropomorfnih prikaza žena

Kao što je već rečeno, markiz de Vibraye bio je prvi koji je upotrijebio naziv Venera u kontekstu paleolitičkog nalaza, za figurinu koju je pronašao 1864 (White, 2006, 253). Taj naziv više se ne upotrebljava sve do trenutka kada 1892. Edouard Piette ne nalazi figurinu La Poire

(kruška), koja je to ime zaradila zbog velikih bokova, a koju je on ponekad nazivao Venerom iz Brassempouya (White, 2006, 262). Kako bi problematičnost naziva bila jasna, potrebno je naglasiti klimu koja vlada u ta dva razdoblja europske povijesti. Kada markiz de Vibraye pronalazi figurinu u špilji Laugarie-Basse te je naziva La Venus impudique, klasična umjetnost utječe na percepciju arheoloških nalaza te vlada nedostatak znanja o arheološkoj stratigrafiji, što se krajem stoljeća mijenja (White, 2006, 257). Piette, otkrivanjem novih figurina na nalazištu koje su se razlikovale izgledom, smatra da se radi o realističnom anatomskom prikazu te počinje stvarati teoriju o dvije rase koje su živjele na istom području – kromanjonskoj i onoj drugoj koja je imala steatopigiju koju su neke od figurina demonstrirale i tvrdi da se radi o rođacima Bušmana, a figurinu La Poire pritom je smatrao najviše bušmanskom (White, 2006, 277, 278, 282). U jednom pismu naglašava i činjenicu kako su umjetnici koji su prikazivali steatopignu rasu naglašavali genitalije čak i kada su figurine u pozicijama gdje one ne bi bile istaknute te smatra da je to realan prikaz spolnih organa žena te rase (White, 2006, 277). Kromanjonsku rasu naziva civiliziranom te naglašava da su bili pokriveni odjećom (White, 2006, 277). Smatra da su se dvije rase međusobno mrzile te da je prva rasa bila pokorena od strane kromanjonaca (White, 2006, 277). Iz njegove korespondencije jasno je da njegovo referiranje na La Poire kao na Veneru ne dolazi iz istih asocijacija kao kod markiza de Vibrayea, nego da se radi o aludiranju na Hottentotšku Veneru, pravim imenom Saartije Baartman, ženu sjeveroafričkog naroda Khoikhoi u kojem je steatopigija bila česta karakteristika (White, 2006, 282). Baartman je bila jedna od žena koje su po zapadnoj Europi bile pokazivane na sajmovima kao atrakcije zbog svoje ekstremne steatopigije, a stogodišnjica njezine smrti, 1916. godine, i istovremena kolonijalna zanesenost Francuske afričkim motivima i kulturom stvorila je klimu u kojoj se naziv Venera počeo masovno primjenjivati za robusnije figurine (White, 2006, 282). Pietteova teorija o rasi i ženskoj anatomiji ostaje dominantna teorija sve do sredine 20. stoljeća.

2.1.2. Druga polovica 20. stoljeća: muška motivacija iza figurina i feministički refleksi odgovor

Sredinom prošlog stoljeća fokus se počinje odmicati od rase, ali i dalje ostaje na ženskim atributima koji su na figurinama istaknuti. Tu diskurs skreće na ideju žene, plodnosti i seksualnosti, no nastanak prikaza žena objašnjava se kroz potrebe umjetnika-muškarca koji se stavlja u centar. Tako nastaje i teorija Luquetova teorija koja figurine interpretira kao erotske

objekte koji su služili za satisfakciju paleolitičkih muškaraca (Jennett, 2008, 45). Absolon (1949, 205, 208) kaže kako iza nastanka svake figurine stoji "seksualno-biološka, erotska motivacija" te kako je pri stvaranju figurina umjetnik "umjetnik zanemario sve ono što ga nije zanimalo, naglašavajući svoj seksualni libido samo kada su grudi u pitanju - diluvijalna plastična pornografija". Onian (Halverson et al., 1987, 68-69) smatra kako su figurine bile taktilna i vizualna satisfakcija za mlade paleolitičke muškarce koja je smirivala njihovu želju za hranom i seksom. Varijacija na to je teorija Randalla Eatona da su figurine trofeji koje su muškarci dobivali nakon što bi počinili silovanje, otmicu ili ubojstvo (Nowell i Chang, 2014, 564; Mcdermott, 1996, 233). Reinach je taj koji 1908. godine pokreće teoriju o duhovnosti gornjeg paleolitika koja u svom središtu ima životinjsku i ljudsku plodnost, pri čemu su figurine korišteni kao amuleti, a što mnogi autori objeručke prihvaćaju te sve do danas to ostaje jedna od najrelevantnijih teorija (Jennett, 2008, 39). Iako Marshack (1991, 23) mnoge od tih interpretacija koje se oslanjaju na koncept plodnosti i simpatetičke magije kritizira kao previše pojednostavljenje, on ipak piše da svaka ženska figurina predstavlja plodnost te privjeske u obliku grudi iz Dolnih Věstonica tumači kao amulete koji su se nosili kako bi majka bila zaštićena tijekom trudnoće i samog čina rađanja, a bacanje figurina u vatru na Dolnim Věstonica gleda kao pokušaj predviđanja hoće li trudnoća i porod proći dobro. Figurinu od bjelokosti iz Dolnih Věstonica, zbog činjenice da prikazuje samo torzo žene, opisuje kao fokus na "kuću rađanja" (Marshack, 1991, 19). Remenje na prikazima žena smatra znakom da je žena dosegla spolnu zrelost, što temelji na magdalenijenskoj rezbariji spolnog čina pri kojem žena na sebi ima pojas, pronađenoj u špilji Enlene na Pirenejima (Marshack, 1991, 22). Zbog toga, kaže Marshack, možda ništa osim torza te pojasa na njemu i nije bilo potrebno praviti prilikom izrade figurine, jer je već to davalo sve potrebne informacije o tome na što se aludira (Marshack, 1991, 22).

Nakon perioda muškog narativa, 1960ih feministički pokret preuzima ideju Johanna Bachofena o paleolitičkoj božici majki iz 1856. godine, pri čemu je najdalje razvija Gertrude Rachel Levy, čije su se teorije, pokazalo se, temeljile na spekulacijama bez konzultiranja arheoloških nalaza (Jennett, 2008, 41-42). Marshackova (1991, 29) ideja o božici temelji se na simbolima čije značenje ovisi o vremenu u kojem se koriste, to jest da nešto može biti simbol samo unutar vremena i kulture unutar kojih i je nastalo, pa zbog toga ne samo figurinu, nego i sam ženski lik smatra simbolom na koji su se mogla upisivati razna značenja. Gvozdover (1989, 89) smatra da su baš figurine imale simboličko značenje te da su predstavljale različita božanstva, kao i da je sama poza figurine (stoji li ili je u sjedećem položaju) imala svoju

simboličku interpretaciju. Figurine Kostenki tipa imaju različite tipove tijela, zbog čega Gvozdover (1989, 90) smatra da se radi o prikazima žena u različitim životnim razdobljima. Nažalost, tijekom ovog razdoblja dolazi do produkcije mnogih knjiga koje arheologiju miješaju s New Age mistikom, iz kombinacije čega se stvorio diskurs o religiji koja se temeljila na ženskom božanstvu, kao i mnoge druge spekulacije koje su se predstavljale kao činjenice (Jennett, 2008, 46).

2.1.3. Teorije modernog doba – fokusiranje na mogućnost realističnog prikaza

Rice (1981, 402) je ta koja započinje potpuno novi način istraživanja figurina, a to je analiza njih samih, umjesto samo stvaranja priče u koju bi ih se moglo smjestiti. Njezino istraživanje kreće s tri relevantna pitanja – zašto je tako malen broj figurina prikazan trudnima, zašto ni jedna nije prikazana u trenutku samog rađanja (osim možda Venera iz Laussela, ali ne slažu se svi s tom procjenom) te zašto nema prikaza žena kako doje. Također, naglašava da nam nije poznat način na koji su ljudi u paleolitiku gledali na čin rađanja te da je on mogao biti sasvim običan događaj u njihovoj svakodnevnici, a ne nužno trenutak koji je za njih imao svojevrsnu svetost (Rice, 1981, 402). Kritična je i prema samom nazivu Venere, jer smatra da navodi na gledanje na figurine kroz prizmu seksualnosti i plodnosti (Rice, 1981, 402). Pregledala je 188 prikaza žena (što uključuje skulpture, reljefe i dvodimenzionalne ureze) te im pokušala odrediti starost, dijeleći ih na to spadaju li u predreproduktivno, reproduktivno ili postreproduktivno razdoblje života (Rice, 1981, 403). Ta procjena uspoređena je s dobnom piramidom žena u populaciji gornjeg paleolitika, što je podatak dobiven na temelju informacija o populacijama lovačko-sakupljačkih skupina te je došlo do velikog poklapanja između pretpostavljenih dobnih skupina figurina i lovačko-sakupljačkih zajednica (Rice, 1981, 406, 409). Rice (1981, 409, 411) daje prijedlog da se radi o prikazivanju ideje i simbola čitavog ženskog roda, a ne majke i majčinstva, a raznolikost figurina i stilova kojima su napravljene gleda kao dokaz da se ne radi o prikazu ideje i nepostojećih osoba, nego konkretnih osoba u zajednici. Dok su prethodne teorije naglašavale razdoblje plodnosti i vrhunca ženske spolne zrelosti i ideju ženskog božanstva, ova teorija skreće pažnju na stvarne žene i predlaže mogućnost da su upravo žene mogle biti kraljeznica svog društva jer su obavljale poslove koji su uključivali vođenje brige o zajednici na različite načine, ovisno o tome u koju dobnu skupinu pripadaju – najmlađa skupina uči kako se brinuti za zajednicu i djecu, odrasle žene rađaju i/ili

imaju djecu, dok one najstarije, uz obaveze koje imaju od prije, možda dobivaju i neke dodatne i povlaštene uloge u društvu na temelju svog životnog iskustva (Rice, 1981, 409, 411). Rice je jedna od rijetkih autora koja smatra da su figurine mogle imati i čisto pragmatičnu svrhu, no da istovremeno to ne znači da nisu mogle posjedovati i duhovni aspekt te da to dvoje ne mora nužno biti odvojeno (Rice, 1981, 412).

Dok Rice smatra da je naziv Venere taj koji dovodi do generaliziranja Venera, Nelson (1990) veći problem nalazi u generaliziranju njihovog fizičkog izgleda. Kako bi pokazala da se jedinstvene karakteristike figurina sustavno zanemaruju u literaturi, Nelson (1990, 12) uzima nasumični uzorak od 12 udžbenika koji služe kao uvod u arheologiju ili u arheologiju i biološku antropologiju, a sadrže opise Venera te pronalazi da iako pola autora navodi naglašene spolne karakteristike kao tipične za figurine, ne objašnjavaju na koje točno karakteristike misle. Ukazuje i na činjenicu da većina autora ne razlikuje steatopigiju (jaka izbočenost stražnjice) i steatomeriju (široki kukovi), koristeći uglavnom naziv steatopigija prilikom opisivanja izgleda figurina (Nelson, 1990, 12). Nelson (1990, 12) se referira na svoju neobjavljenu studiju pri kojoj su uzete mjere 24 figurine te koja je pokazala da 10 figurina pripada u kategoriju pretilih, 3 imaju steatopigiju, a 11 ima "normalne", prosječne mjere. Teorija da varijabilnost u prikazanim formama figurina predstavlja žene u različitim životnim razdobljima leži na temeljima studije koja je pokazala da samo 39% figurica možda predstavlja trudnoću, 55% ima izražene grudi, 45% kukove, a 13% stražnjicu, a 22% nema ni jednu od tih karakteristika (Nelson, 1990, 14). Ako te tjelesne karakteristike protumačimo kao znak godina i starenja, tada se distribucija figurina koje bi spadale u različite dobne kategorije ponovno pokla s očekivanom dobnom piramidom sakupljačkih zajednica (Nelson, 1990, 14). Analizu veličine figurina radi i Josza (2011, 243, 245) te na pretpostavci da su žene gornjeg paleolitika imale su u prosjeku 54 kg te su bile visoke do 158 cm procjenjuje mogućnost pretilosti 97 ženskih figurina. pa su prema tome 24 figurine mršave, 15 ih je težine koju bi se procijenilo kao "normalnu" - između 43 i 54 kg, a 51 je bila prikazana kao pretila, s procijenjenom težinom između 85 i 105 kg. Većina pretilih figurina imala je i izrazito velike grudi, no 7 figurina koje su imale steatopigiju nisu bile posebno pretile (Josza, 2011, 243). Prikaz raspodjele tjelesne masti na figurinama varira (Josza, 2011, 244). Samo 7 figurina prikazano je u stanju trudnoće, pa zbog toga pretpostavke da su figurine svojevrsni simboli plodnosti zvuči manje vjerojatno (Josza, 2011, 244). Genu valgum (noge koje idu u X), koji se najčešće pojavljuje kao posljedica pretilosti, imaju 3 figurine, a 2 imaju genu varum (noge koje idu u O), što je znak preboljenog rahitisa (Josza, 2011, 244). Hiperlordozu ima 16 figurina, kifoza 3, pupčanu kilu samo jedna, a hipertrofične grudi njih 39

(Josza, 2011, 244). U slučaju da se zaista radi o realističnim prikazima stvarnih osoba, ovo daje uvid u neke od zdravstvenih problema koje su stanovnici gornjeg paleolitika mogli imati.

Kada se govori o pretpostavci da su figurine rađene prema stvarnim modelima, treba spomenuti McDermottovu (1996, 231) teoriju samo-prikaza koje temelji na izgledu figurina Pavlovian-Kostenkian-Gravettian stila. McDermott (1996, 227) teoretizira da se radi o prikazu tijela žene koja promatra samu sebe i da to objašnjava fizionomiju figurina u kojoj su neki dijelovi tijela prenaplašeni, dok su drugi izostavljeni. Upravo bi zbog toga glava na mnogim figurinama bila spuštена, bez lica ili samo ugrubo naznačena, a zbog te fiksirane točke gledišta, dijelovi koji su bliži – u ovom slučaju grudi i trbuh – izgledaju veći, dok noge izgledaju kraće i tanje, završavajući vrhovima stopala, a gledajući od gore ruke se ne vide cijele dok ih se drži opuštено kraj tijela (McDermott, 1996, 227). Činjenicu da noge nekih figurina nisu potpuno ravne objašnjava savijanjem koljena pri saginjanju na stranu kako bi se tijelo proučilo lateralno, dok je stražnjica na nekima manje naglašena posteriorno, a više lateralno upravo zbog toga što se gluteusi maximusi ne vide dobro pri gledanju preko ramena ili ispod ruke (McDermott, 1996, 242, 244-245). Pregledavajući figurine uvidio je da ih 68% gravetijanskih ima znakovima trudnoće, dok je takvih znakova na samo 38% magdalenijenskih figurina što smatra pokazateljem da su s vremenom žene imale veći na veći utjecaj na reprodukciju, pri čemu su možda upravo figurine koristile kao sredstvo prenošenja znanja o trudnoći i porođanju ili su jednostavno pomagale pri socijalizaciji mladih djevojaka u društvo (McDermott, 1996, 247; McCoid i McDermott, 1996, 323). Temelje za svoju teoriju McDermott (1996) postavlja tako što slike figurina uspoređuje sa slikama trudne žene, slikanjem oba tijela iz istog raskursa. Kritike teorije samo-prikaza kreću od one Bahnove (McDermott, 1996, 249) da iako osoba ne vidi sve dijelove tijela jednako dobro kada stoji, vidi ih kada zauzme drugu pozu te je sigurno dobro upoznata s tim kako oni izgledaju, dok Bisson (McDermott, 1996, 249) postavlja pitanje ako su šake i stopala izostavljene na figurinama jer se ne vide dobro u stojećem položaju, zašto onda neke od figurina imaju prikaz kose ili pokrivala za glavu, što je izvan vidnog polja? Dobres (McDermott, 1996, 253) naglašava da se u McDermottovom pokušaju stvaranja feminističke teorije o figurinama i dalje krije androcentrizam, na primjer pri korištenju opisa kao što je "žena normalne veličine".

2.2. Prikazi odjeće na figurinama

Arheološki nalazi izneseni u poglavlju Raspodjela poslova po rodovima jasno ukazuju na izradu tkanja u gornjem paleolitu. U Europi se tkanje, košare i mreže proizvode već oko 27 000 BP te je za pretpostaviti da imaju široku primjenu u raznim aspektima života – od razvoja novih metoda lova, preko izrade odjeće, do korištenja u kućanstvu (Soffer et al., 2000, 534). Potreba za odjećom postojala je zbog niskih temperatura kojima su tadašnji stanovnici Europe bili izloženi te da je iz malobrojnih sačuvanih ukopa toga doba, poput onoga u Sungiru, vidljivo da su ljudi pokapani s odjećom na sebi (Adovasio et al., 2007, 191; Soffer et al., 2000, 522-523).

Ženske figurine gornjeg paleolitika uglavnom su nage, iako neke od njih na sebi imaju određene odjevne predmete. Komadi odjeće na figurinama izvedeni su detaljno i s pažnjom, što navodi na zaključak o njihovoj važnosti i mogućnosti da upućuju na društveni identitet osobe koja ih nosi, no nejasno je radi li se o svakodnevnoj ili ritualnoj odjeći (Soffer et al., 2000, 517, 522).

2.2.1. Pokrivala za glavu

Na Veneri iz Willendorfa prikazan je ukras na glavi i iako su postojali prijedlozi da se radi o frizuri ili kapi načinjenoj od školjaka, način prikaza ukrasa podsjeća na uzorak pletene košare, zbog čega Soffer i suradnici (2000, 518) zagovaraju teoriju da se radi o kapi ispletenej od materijala biljnog podrijetla. Kapa je kompleksna, kružno se omotava oko glave figurine sedam puta, na samom vratu nalaze se još dva ispletena reda, a na više mjesta na kapi naznačeni su dijelovi koji čini se ilustriraju dodavanje novog materijala u pletenje kape (Soffer et al., 2000, 518). Slično pokrivalo može se pronaći i na glavi iz Avdeeva, kao i na jednoj od figurina s nalazišta Kostenki I, objema načinjenima od lapora (Soffer et al., 2000, 518). Pokrivala za glavu neke vrste vide se i na Veneri iz Brassempouyja i glavi iz Grimaldija no način prikaza više podsjeća na svojevrsnu mrežu za kosu, nego li kapu (Soffer et al., 2000, 518).

Dojam da se radi o prikazu važnosti odjevnog komada, a ne toliko konkretne osobe koja ga nosi, pojačava činjenica da na figurinama koje nose pokrivalo za glavu uglavnom nisu prikazana lica (Soffer et al., 2000, 518). Osim što su prikazani na figurinama koje predstavljaju

žene, iz načina na koji su naznačeni na figurinama da se zaključiti da su načinjeni od biljnog materijala, što je materijal koji je u etnografskih izvorima usko vezan uz poslove koje obavljaju žene (Soffer et al., 2000, 534). Soffer i suradnici (2000, 534) zaključuju da je osoba koja je izradila predmete koji nose takvu važnost za zajednicu morala i sama uživati određeni prestiž u toj zajednici.

Marshack (1991, 18), čije se teorije o razlozima nastajanja figurina svode na seksualnost i plodnost, smatra da je na Veneri iz Willendorfa prikazana frizura, a ne kapa, no da je cilj frizure dati do znanja da se radi o zreloj ženi koja je plodna.

2.2.2. Traka preko grudi

Na velikom broju figurina s nalazišta Kostenki i Avdeevo mogu se primijetiti urezi preko grudi koji sugeriraju da se radi o ispletеноj tkanini u obliku trake, a ponekad su prikazane i naramenice (Soffer et al., 2000, 518-519). Trake se nalaze na gotovo svim figurinama koje na sebi imaju i pokrivalo za glavu, a u slučaju willendorfske figurine koja nema traku, ruke su joj položene na grudima (Soffer et al., 2000, 519). Ovaj odjevni predmet nalazi se samo na figurinama istočne Europe, dok ih na figurinama zapadne Europe nema (Soffer et al., 2000, 518-519).

2.2.3. Remenje

Remenje je prikazano na figurinama diljem Europe, no figurine istočne Europe nose remen na samom struku, dok je u srednjoj i zapadnoj Europi remen pozicioniran nisko na kukovima (Soffer et al., 2000, 520). Motiv remena može biti realistično i detaljno prikazan ili samo urezima naznačen na tijelu figurine (Soffer et al., 2000, 520). Na Veneri iz Lespuguea remen drži suknju koja se sastoji od 11 komada užadi te je vrlo detaljno prikazan način na koji su suknja i remen načinjeni te je jasno da se radi o materijalu biljnog porijekla (Soffer et al., 2000, 520). Takve suknje mogu se naći samo na figurinama zapadne Europe (Soffer et al., 2000, 521). Marshack (1991, 22) smatra i da je remenje možda bilo znak da se radi o ženi koja je dosegla spolnu zrelost.

2.2.4. Nakit

Dok na figurinama zapadne Europe nema prikaza nakita, na figurinama srednje i istočne Europe ima motiva nakita te se na figurinama iz kulturnog kruga Pavlov-Willendorf-Kostenki-Avdeevu mogu naći prikazi ogrlica i narukvica, no njihova izrada na figurinama nije detaljna (Soffer et al., 2000, 520).

2.3. Pretpostavke o ritualnom ponašanju u gornjem paleolitu

Kao što je rečeno u uvodu, duhovni i svjetovni život nisu strogo odijeljeni jedan od drugoga. Religijska uvjerenja zajednice ne postoje sama za sebe, nego prožimaju i ostale aspekte društvenog i kulturnog života te utječu na svakodnevne interakcije članova zajednice jednih s drugima te prirodom koja ih okružuje (Karavanić, 2012, 17). Znanstvene rekonstrukcije gornjopaleolitičkog duhovnog života mogu se temeljiti samo na materijalnim nalazima, iako postoje mogućnosti izražavanja duhovnog života na način koji za sobom ne ostavlja materijalni trag, propadanje materijalnog traga s vremenom ili pronalaženje nalaza čije simboličko značenje za osobu ili društvo koje ga je koristilo ne možemo pretpostaviti (Karavanić, 2012, 8).

Također, u tim najranijim izrazima duhovnog života ne možemo još razlikovati religijsku i magijsku praksu, pri čemu se pod religijom misli na vjeru u postojanje natprirodnih bića koja ljudima mogu slati određene poruke, dok je magija pokušaj korištenja natprirodnih sila prema volji osobe koja izvodi ritual (Karavanić, 2012, 8, 16). I iako se rituali uglavnom dovode u poveznicu s duhovnošću, ne mora svaki ritual biti religijski (Karavanić, 2012, 16-17). U ovom potpoglavlju slijede dva primjera ritualnog ponašanja – prvi, za kojeg možemo pretpostaviti postojanje duhovne pozadine te drugi, koji svoje temelje ima u društvenom ugovoru sklopljenom između žena u zajednici.

2.3.1. Izazivanje pucanja figura pod utjecajem termalnog šoka

Na nalazištu Dolní Věstonice pronađena su ognjišta s velikim brojem figurina koje su popucale prilikom pečenja (Soffer et al., 1993, 269-270). Iako postoji mogućnost da se radi o

neuspjelim pokušajima koji su zatim odbačeni, to je manje vjerojatno kada se uzme u obzir kvaliteta izrade "uspjelih" figurina (Soffer et al., 1993, 272). Soffer i suradnici (1993, 272) smatraju da se radilo o namjernom izazivanju termalnog šoka koji je zatim rezultirao glasnom eksplozijom. U peć bi u tom slučaju bile stavljane ili nedovoljno osušene figurine ili figurine koje su pečene na niskoj temperaturi, a zatim na neki način apsorbirale neku vrstu tekućine (Soffer et al., 1993, 272). Soffer i suradnici (1993, 272) smatraju da su ognjišta imala kupolu kako dijelovi eksplodirane keramike ne bi letjeli. Ognjišta s raspuknutim figurinama udaljena su od samih naselja, što nadalje navodi na zaključak da se radilo o aktivnostima koje su imale posebnu društvenu svrhu ili značenje (Soffer et al., 1993, 272). Komadi keramike koji nisu bili podvrgnuti termičkom šoku bili su rasprostranjeni u ognjištima diljem naselja (Soffer et al., 1993, 272).

Absolon i Klima objašnjavaju to kao magijsko-ritualnu praksu u svrhu uspješnog lova (Soffer et al., 1993, 272), a Marshack (1991, 23) bacanje figurina u vatru tumači kao pokušaj predviđanja hoće li trudnoća i porođaj dobro proći.

2.3.2. Lažna menstruacija

Trivers u svom radu Roditeljski ulog i spolno odabiranje (1972) razvija teoriju o roditeljskom ulogu, koja nalaže da će roditelj koji više ulaže u razvoj potomka biti onaj koji će biti selektivniji pri odabiru partnera. Biološki, žena u stvaranje djeteta ulaže puno više od muškarca. Jajna stanica stvara se samo jednom mjesečno te joj je životni vijek samo 24 sata, dok se u jednom ejakulatu u prosjeku nalazi 20 milijuna spermija po jednom mililitru sjemene tekućine - drugim riječima, između 40 milijuna i 1.2 milijarde po ejakulatu, a životni vijek im je između 3 i 5 dana. Nadalje, jednom kada je jajna stanica oplodena, žena 9 mjeseci u sebi nosi i razvija fetus, a s procesom encefalizacije potreba za sposobnosti majke da osigura energiju za zadovoljavajući razvoj mozga njezinog potomka postaje još veća. Time nastaje potreba izabiranja partnera u kojega se žena može pouzdati tijekom razvoja djeteta. U tome pomaže skrivanje ovulacije što se događa gubljenjem estrusa kod ljudske vrste, čime nestaje očit znak da je žena raspoloživa za oplodnju (Power i Aiello, 1997, 156). Možemo teoretizirati da upravo zbog toga dolazi do monogamnih odnosa koji ženi osiguravaju pomoć tijekom trudnoće, a muškarcu daju sigurnost da je upravo on otac djeteta, a tako dolazi i do smanjenja infanticida (Power i Aiello, 1997, 156, 163-164). Na temelju toga razvija se teorija o ovulatornoj

sinkronizaciji, pri čemu dolazi do sinkronizacije ciklusa kod žena u zajednici te ni jedan muškarac ne može osigurati sebi više žena upravo jer su one u isto vrijeme u plodnoj fazi ciklusa, pa tako više muškaraca ulazi u monogamni sustav u kojem ulažu u svoje pojedinačne partnerice (Power i Aiello, 1997, 156). Ovdje Power i Aiello razvijaju svoju teoriju o lažnoj menstruaciji (Power i Aiello, 1997, 156). Čak i osiguravanjem investiranja od strane muškarca do trenutka začeća, nakon začeća on može interes prebaciti na drugu raspoloživu ženu, zbog čega je bilo potrebno naći način kako ponovno izazvati muško ulaganje u odnos (Power i Aiello, 1997, 156). S obzirom na nepostojanje estrusa, jedini očiti znak toga da će žena uskoro biti plodna bilo je menstrualno krvarenje (Power i Aiello, 1997, 156). Power i Aiello (1997, 157) smatraju da žene tada "glume" da imaju menstruaciju i kada je biološki nisu u mogućnosti imati tako što uzimaju krv od menstruirajućih pripadnica zajednice ili nanose na sebe crvene pigmente kako bi stvorile znakove ovulatorne sinkronizacije, čak i kada one u njoj zapravo ne sudjeluju te na taj način stvaraju koaliciju kojoj je u cilju natjerati muškarce na kontinuirano ulaganje u zajednicu. U trenutku kada žene u tome sudjeluju kao kolektiv te se "glumljenje" menstruacije odvija redovnim, mjesečnim ritmom, pri čemu se možda koriste i crveni pigmenti umjesto krvi, nastaje dijeljeni društveni konstrukt (Power i Aiello, 1997, 158). Menstruacija, kojoj primarna biološka svrha nije naznačavanje plodnosti, postaje simbol koji muškarcima signalizira da je vrijeme za fokusiranje na ženu koja će u bliskoj budućnosti postati plodna (Power i Aiello, 1997, 158-159).

Postoje i primjeri umjetnosti koja se tumači kao prikaz menstrualnih rituala ili menstrualne sinkronizacije među ženama, na primjer rezbarija u špilji Lalinde u Francuskoj iz europskog gornjeg paleolitika te dvije slike, jedna koja potječe od naroda San, iz kasnijeg kamenog doba i druga, koju su načinili Aboridžini Pilbara regije u Australiji (Power i Aiello, 1997, 160).

Etnografski podaci govore o više lovačko-sakupljačkih zajednica gdje se lov dovodi u poveznicu s mjesečnicom i ciklusom žena u zajednici te se čak i organizira oko mjesečnice (Power i Aiello, 1997, 160). U svjetlu teorije o bojenju tijela i lažne menstruacije najzanimljiviji je primjer onaj naroda Khoisan, gdje se nanošenje crvenog pigmenta na tijelo povezuje kako uz menstrualni ritual, tako i uz lov (Power i Aiello, 1997, 160). U Fulton's Cave, u planinskom lancu Drakensberg, pronađena je slika datirana na 3 000 BP (Fielder i King, 2006, 113) koja prikazuje osobu koju okružuju žene u plesu, dok muškarci gledaju iz daljine, a koju je Lewis-Williams (Rimell 2015, 100-101) interpretirao kao ritual prve menstruacije. Etnografska analogija može se naći u praksi sjeverno bušmanskim populacija da žene plešu oko djevojke

koja je počela menstruirati (Power, 2004, 84-86; Fielder i King, 2006, 119; Lewis-Williams i Pearce, 2004, 95-96). Također, u Ju'hoang narodu ritual se najavljuje tako što bi žene udarale crvenim okerom, a žene Khoisan naroda za vrijeme menstruacije bojale svoja lica crvenim oksidima željeza (Power, 2004, 82-83).

Power i Aiello (1997, 165) smatraju da je lažna menstruacija već u paleolitu mogla imati formu koja se može usporediti s onima etnografskih zajednica te sadržavati simboličko korištenje pigmenta, ples i prenositi poruku ostatku zajednice. S obzirom da je uz to sve lažna mjesečnica morala podrazumijevati određeno planiranje te da se ponavljala redovitim ritmom, autorice smatraju da je se može nazvati ritualom (Power i Aiello, 1997, 165).

3. Spolni dimorfizam mozga

Konstrukt roda i rodnih uloga gradi se unutar društva te svako društvo ima specifična očekivanja na koji će se način te uloge ispuniti. To podrazumijeva priklanjanje društvenim konvencijama kada se radi o stvarima poput izgleda, ponašanja i tradicionalne podjele poslova. No rod i spol dvije su različite stvari i društveni konstrukti ne moraju se nužno poklapati s biološkim postavkama. Rodne uloge mogu varirati od zajednice do zajednice, no postoje li konkretne biološke razlike između muškaraca i žena i jesu li one u suprotnosti s tradicionalnom podjelom poslova?

Spolni dimorfizam očituje se u anatomiji mozga na nekoliko načina – prvi je taj da je muški mozak otprilike 10% veći od ženskog, no žene imaju veći mozak ako se veličina mozga uspoređi s tjelesnom težinom, drugi je taj da žene imaju više neurona, treće, muškarci imaju veće nukleuse hipotalamusa koji su odgovorni za seksualno ponašanje tipično za muškarce, četvrto, žene imaju veće strukture koje spajaju lijevu i desnu hemisferu mozga te peto, asimetrija u veličinama površina sljepoočnog režnja, kao i asimetrija samog mozga, kod žena je češće obrnuta (Falk, 1997, 120). Upravo zbog ovih razlika, pri testiranju sposobnosti, muškarci i žene imaju različite rezultate. Ukratko, muškarci statistički nadmašuju žene pri rješavanju matematičkih problema, percepciji i manipulaciji prostornih odnosa, pamćenju pozicije brojeva, čitanju karata te skladanju glazbe, što su aktivnosti kojima upravlja desna hemisfera (Falk, 1997, 122). Žene imaju bolje verbalne i pismene sposobnosti, razumijevanje pri čitanju, rješavanju anagrama te razumijevanju neverbalnog govora tijela, čime upravlja lijeva hemisfera (Falk, 1997, 122).

Magnetoencefalografija moždane aktivnosti 10 muškaraca i 10 žena dok su gledali umjetnička djela i prizore iz prirode pokazala je značajnu razliku u aktivnosti koja se odvijala u njihovim parietalnim režnjevima (Cela-Conde et al., 2009, 3847). Pri gledanju slika i fotografija, promatračima su aktivirali prostorno kognitivne procese dok su pogledom prolazili kroz prostor koji se nalazio na slici (Cela-Conde et al., 2009, 3849). Dok se kod žena aktivnost iskazivala bilateralno kod muškaraca se javljala samo u desnoj polutki, što je karakteristično i za mnoge druge aktivnosti (Cela-Conde et al., 2009, 3849). Pri snalaženju u prostoru, aktivnost muškog mozga lateralizirana je u desnoj polutki što se događa pri korištenju koordinatnih prostornih odnosa pri snalaženju s preciznijom predodžbom o udaljenosti između različitih predmeta i objekata (Cela-Conde et al., 2009, 3849). Kod žena, s druge strane, iako se duže

zadržava u lijevoj hemisferi, aktivnost se očitava bilateralno te takav rezultat prikazuje uporabu kategoričnih prostornih odnosa pri čemu se lokacija predmeta i objekata smješta okvirno u prostor (Cela-Conde et al., 2009, 3849). Lijeva polutka obično se povezuje s pažnjom koja je fokusirana na ono lokalno, dok je desna usmjerena na globalno, pa bi bilateralna aktivnost ženskog mozga značila da se pozornost obraća i na ono što je bliže i na širu sliku (Cela-Conde et al., 2009, 3851). Cela-Conde i suradnici (2009, 3850-3851) argumentiraju to time da je lov zahtijevao razvitak orijentacije naspram objekata koji nisu u vidnom polju i tijekom kretanja, zbog čega se muškarci bolje snalaze pri navigaciji kroz prostor, dok je pri skupljanju potrebno pamtiti sadržaj skupova predmeta i odnose među tim predmetima, zbog čega su žene svjesnije predmeta u okolišu koji ih okružuje. Ove rezultate potvrđuje i studija u kojoj je testirano sedam različitih etničkih skupina lovaca-sakupljača i u svima su muškarci nadmašili žene pri testiranju trodimenzionalnih mentalnih rotacija (Cela-Conde et al., 2009, 3851).

Amigdala, cingularni girus i drugi dijelovi mozga odgovorni za emocionalno učenje, pamćenje i jezik vrlo su razvijeni kod žena, a njihov razvoj veže se uz govor, koji je od velike važnosti pri brizi za dijete jer vokalizacija ne samo da razvija sponu između majke i djeteta, nego može biti i od životne važnosti u situaciji da dijete odluta i vikanjem dozove majku (Joseph, 2000, 46-47). Joseph ima teoriju da se razvoj emocionalne vokalizacije reflektira u većoj sposobnosti ženskog mozga da primijeti, shvati i izrazi empatiju i emocije (Joseph, 2000, 47-48). To ne znači da se isprva radilo o čitavim rečenicama, pa čak ni riječima – moglo se raditi o glasanju koje je potomak imitirao od majke, a koje je svojom intonacijom zvučalo ugodno, to jest rano glasanje ljudi moglo je biti produkt prvenstveno limbičnog sustava koji, među ostalim, posreduje pri emocionalnim reakcijama kao što je to i kod primata i drugih životinjskih sisavaca, a ne frontalnog režnja, koji je odgovoran za govorne funkcije izražavanja (Joseph, 2000, 52). "Kućanske" aktivnosti gornjopaleolitičkih žena poticale su razgovor te s njihovim poslovima i razgovorom počinje evoluirati i govor (Joseph, 2000, 54). Tako Joseph (2000, 55) objašnjava da je u desnoj polutki mozga, koja je zaslužna i za vizualno-prostorne sposobnosti, kod žena jezik zastupljeniji nego kod muškaraca, pa u ženskom mozgu dolazi do svojevrsne funkcionalne prekrcanosti, nauštrb vizualno-prostornih sposobnosti.

Falk (1997, 133) zaključuje: "Činjenica da se muškarci i žene, u prosjeku, uključuju u različite aktivnosti na različitim razinama i različitom učestalosti, barem djelomično reflektira činjenicu da su polutke mozga nešto drugačije spojene kod muškaraca i kod žena." Ipak, pitanje je bi li rezultati istraživanja razlika u sposobnostima između spolova bili isti u svim kulturama (Owen, 2005, 175). Studije koje su u Americi provođene kroz duge vremenske periode pokazale

su da su se razlike u sposobnostima između žena i muškaraca smanjile kroz godine (Owen, 2005, 175). Owen (2005, 183) smatra da se mnogi znanstvenici oslanjaju na neutemeljene ideje o rodnim ulogama kada traže opravdanja za razlike u anatomiji i fiziologiji mozga.

4. Rasprava

4.1. Androcentrizam etnografskih podataka prenesen u arheologiju

U promišljanje o prošlosti duboko su utkane predrasude o raspodjeli rada, do mjere gdje se u arheološkim tekstovima o rodnim ulogama piše često bez referenci na kojima bi te argumentacije trebale počivati te se muške i ženske aktivnosti uglavnom oštro i nepreklapajuće dijele na lov i sakupljanje; pribavljanje hrane i pripremanje hrane; kretanje po širem teritoriju i ostanak uz ognjište (Owen 2005, 7). Često se pri tome poziva na izvore iz etnografija te se život prapovijesnih društava rekonstruira na temelju načina života zajednica lovaca-sakupljača – samim time se preuzimaju i eventualne pogreške ili predrasude napravljene ranije (Conkey i Spector 1984, 3). Owen (2005, 10-11) naglašava problematiku nekritičkog primjenjivanja informacija iz etnografija na arheološki materijal na primjeru ranih etnografija koje su pisane o sjevernoameričkim Inuitima i Indijancima, a za koje je danas jasno da su iskrivljene etnocentričnim stavovima tadašnjih istraživača. Osim toga, prvi istraživači i etnografi bili su muškarci, koji su se fokusirali na kazivače koji su bili muškarci te na aktivnosti koje su oni obavljali u društvu, dok se o ženskim poslovima i ulogama piše nezainteresirano ili nimalo (Conkey i Spector, 1984, 4). Kada u primatologiju i paleoantropologiju u 1950ima i 1960ima stupa više žena, i slika prapovijesne žene postaje sve manje pasivna (Hager, 1997, 5).

Drugi problem koji Owen (2005, 12) naglašava jest način na koji se zadaci i aktivnosti svrstavaju pod lov i sakupljanje. Murdock u svom Etnološkom atlasu (1967) započinje kategoriziranje podataka o radu s ciljem olakšanje uspoređivanja društvene organizacije, raspodjele poslova o kojima ovisi preživljavanje, kao i važnosti svakog od tih poslova za preživljavanje čitave zajednice u različitim društvima, a Murdock i Morrow u svom radu *Subsistence economy and supportive practices* (1970) primjenjuju Murdockovu kategorizaciju na metode preživljavanja 197 povijesnih društava. Owen (2005, 15) upućuje kritiku da se već u prvom koraku procjenjivanja važnosti nalazi predrasuda prema sakupljanju, jer je ono drugačije vrednovano od ostalih aktivnosti. Ističe i promjene koje se bez objašnjenja događaju od jedne do druge studije koje se bave podjelom rada i veličinom uloge različitih aktivnosti u preživljavanju zajednice te naglašava propuste poput toga da se u studiju koja se trudi biti ekstenzivan pregled podjele rada u etnohistorijskim zajednicama nisu uključile razne zahtjevne aktivnosti koje tradicionalno obavljaju žene, poput prikupljanja i primjenjivanja ljekovitog bilja ili primaljstva, kao i činjenicu da su ribolov te lov malih životinja i ptica pripisali većinom

muškarcima, dok je u mnogim društvima to zapravo posao koji obavljaju žene (Owen, 2005, 18). Treba se posvijestiti i da je zapadnjačka ideja značenja pojma "lov" sam čin hvatanja i ubijanja životinje, dok u drugim društvima lov može imati puno šire značenje i obuhvaćati mnoge druge aktivnosti koje je potrebno obaviti kako bi došlo do ubijanja, kao što su uhođenje ili primamljivanje životinje, obrada mesa, obrada kože te izrađivanje tople odjeće koja je potrebna kada se ponovno ide u lov (Owen, 2005, 26-28). To su sve poslovi koje u mnogim društvima rade žene (Owen, 2005, 26-28). S obzirom da su arheolozi radove poput Etnološkog atlasa intenzivno koristili pri istraživanjima i pisanjima arheoloških radova, moramo se zapitati koliko su generalizacije i propusti u etnografskim radovima utjecali na arheološke rekonstrukcije, teorije i interpretacije nalaza. S obzirom na količinu znanja i teorija koje imamo o metodama lova i oružjima koja su bila korištena u usporedbi s bilo kojom aktivnošću koja je tradicionalno ženska, mislim da je androcentrizam očit. Također, iako je lovom bilo moguće priskrbiti veću količinu mesa odjednom, iz podataka iznesenih u prvoj polovici rada jasno je da je sakupljanje i lov na male životinje, ribu i ptice u prosjeku bio od velike važnosti za preživljavanje te da se nije radilo o izvorima hrane koji su korišteni samo u vremenu nedostatka velike lovine. Istraživanja i radovi arheologa kao što su Soffer i Adovasio bacaju svjetlo na to kako se život odvijao unutar kućanstva te su pomaci u stvaranju šire slike života u gornjem paleolitu Europe.

4.2. Procjenjivanje gornjopaleolitičkih antropomorfnih figurina žena iz moderne perspektive

Figurine se, samim time što se radi o nagim prikazima žena, automatski vrlo često automatski stavlja u kontekst seksualnosti i plodnosti iako o njihovom korištenju u te svrhe nema nikakvih konkretnih dokaza (Farbstein, 2013, 24). Konstantno pripisivanje seksualnog konteksta figurinama Mack smatra svojevrsnom ideologijom, to jest, uzimanjem kulturnih konstrukata nestabilnih značenja i prezentiranjem istih kao činjenica koje odgovaraju našem svjetonazoru (Mack, 1990, 81). Zbog toga razgovor o rodu i spolu pogotovo postaje problematičan kada, čak i u slučaju razmatranja predmeta koji prikazuje ženu, razgovor vrlo lako za mnoge autore skreće s važnosti predmeta na muškarca i njegovu namjeru pri izradi ili korištenju figurine (Mack, 1990, 84).

Činjenica da se figurine uglavnom gledaju iz muškog rakursa, čak i kada o njima pišu autorice, neupitna je – u većini radova na osobu koja ih je izradila referira se kao na *nje*,

njegovu viziju te njegovo zadovoljstvo napravljenim (Nelson, 1990, 16). Absolon (1949, 207-208) pri opisivanju cilindričnog nalaza koji se na svojoj polovici rašlja u dva dijela i kojega on smatra prikazom žene piše da su noge figurine "lagano savijene jedna prema drugoj, dakle sa seksualnim naglaskom", dok za cilindričnu figurinu s grudima kaže kako je "umjetnik zanemario sve ono što ga nije zanimalo, naglašavajući svoj seksualni libido samo kada su grudi u pitanju – diluvijalna plastična pornografija". Uz figurine se najčešće veže neodređena ideja funkcije kao simbola ili talismana plodnosti ili jednostavno erotskih objekata (Nelson, 1990, 14, 16-17). Ono što treba imati na umu prilikom razmatranja takvih teorija je njihov maskulizam kojim se ne svode isključivo figurine na samo dvije opcije kojim opravdavaju svoje postojanje – eroticizam i plodnost, nego se time ta ideja neizbježno širi i na ulogu žive žene, bilo da se pri tome misli na onu paleolitičku, koja je živjela u vrijeme nastanka figurina, ili na modernu, koja živi u vrijeme nastanka teorija koje joj oduzimaju značenje izvan muških potreba. Možda je nagost figurina ono što moderan um automatski upućuje na jednu od te dvije funkcije (Nelson, 1990, 16). Iako postoje i teorije koje prikaze žena smatraju pokazateljem da su žene bile ključne figure u ritualima i imale društvene i kulturne uloge poput svećenica, Nelson (1990, 17) je dokazala koliko su takve teorije nezastupljene kada je pri pregledavanju 12 nasumičnih udžbenika koji služe kao uvod u arheologiju ili antropologiju, samo u jednom od udžbenika pronašla spominjanje teorija tog tipa. Diskurs figurina – ženski i povijesni – prisvaja se u onaj muški te se tako pretvara samo u njegovu sporednu točku i u pitanje "U kojoj fazi svog evolucijskog razvoja je muškarac osjetio nagon za stvaranjem ovog predmeta?"

Pri bavljenju prapoviješću, smatram da moramo biti svjesni da samo zato što se bavimo znanošću ne znači da nismo duboko uronjeni u svoje kulturne vrijednosti, od kojih krećemo pri promatranju arheološkog materijala. Kao primjer za to stoji Mellarsov (2009, 459) komentar figurine iz Hohle Felsa, u kojem kaže da bi se za njezin izgled "prema standardima 21. stoljeća, moglo smatrati da graniči s pornografijom." McDonnell (2009, 909) na to piše odgovor u kojem kaže da ne samo što se najstariju pronađenu figurinu ne bi trebalo svoditi na razinu pornografije, nego će njezin izgled i prenaplašen trbuh i vulva svaku žensku osobu asociirati na prikaz trudnoće. Naglašava da je korištenje takvog vokabulara u stručnoj literaturi direktno vodilo k senzacionalizaciji i trivijaliziranju figurine u popularnim medijima (McDonnell, 2009, 909). Figurina iz Hohle Felsa nazivana je u medijima "prvom djevojkom s treće stranice" (što je referenca na treću stranicu britanskog tabloida The Sun, na kojoj su bili istaknuti glamur modeli u toplesu), "pornografijom načinjenom iz kljove mamuta" i "prapovijesnom pin up djevojkom" (Nowell i Chang, 2014, 563). Korištenje senzacionalističkih naziva i pojmova u stručnoj

literaturi daje tim istim riječima važnost i ozbiljnost koje dovode do mogućnosti legitimiziranja modernih predrasuda, što tada postaje temelj za mizogina i seksistička ponašanja (Nowell i Chang, 2014, 563).

Nowell i Chang (2014, 567) kao zornu ilustraciju toga koliko brzo se činjenice iz znanstvenih članaka senzacionaliziraju u popularnoj kulturi uzimaju nalaz iz 2012., iz Abri Castaneta. Urezi koji nalikuju na slovo Q pronađeni su u špilji te protumačeni kao prikazi vulvi – no ne zato što naočigled podsjećaju na vulve, nego zato što liče na druge nalaze koji su tradicionalno protumačeni kao vulve (Nowell i Chang, 2014, 567). Članak u The New York Timesu koji je o tome izvijestio već je u naslovu stvarao poveznicu između ovog nalaza i časopisa Playboy, a popratna slika prikazivala je žensku siluetu u maniri djevojaka s duplerice među siluetama životinja nalik na one iz špiljske umjetnosti, čime je ta apstraktna rezbarija širokom čitateljstvu predstavljena kao prapovijesna pornografija (Nowell i Chang, 2014, 567). Guthrie je išao tako daleko da je antropomorfne prikaze za koje se pretpostavlja da prikazuju žene uspoređivao s konkretnim ilustracijama koje su se bazirale na slikama iz njemačkog izdanja Playboya (Nowell i Chang, 2014, 569). Za komparaciju uzeo je, među ostalim i prikaz žene iz špilje Pech Merle u Francuskoj, a Nowell i Chang naglašavaju da u isti seksualizirani kontekst nije stavio i prikaz nagog muškarca koji se nalazi u istoj regiji kao i Pech Merle (Nowell i Chang, 2014, 569).

Kao primjer zašto je potrebno promišljanje o vokabularu koji koristimo u znanstvenom diskursu prilažem sljedeće. Pri opisivanju jedne od figurina s Dolníh Věstonica, Absolon (1949, 206) piše: "Mons Veneris prikazan je naglašenih dubokim urezom, a s obje strane od njega nalaze se dva ureza koja prikazuju dvije rese koje vise na upečatljiv način, podsjećajući na užasne organe hottentotskih žena, poznate kao "hottentotska pregača." U ovom citatu Absolon se referira na hipertrofiju labie minore koja je rezultat tradicionalne genitalne manipulacije Khoikhoi naroda (Gilman, 1985, 213). Naglasila bih da citat potječe iz Absolonovog rada s polovice 20. stoljeća, dok je njegov način izražavanja potpuno usporediv s opisima Khoikhoi naroda iz kolonijalnog doba.

Nije rijetkost da se promicatelji modernih agenda i pokreta pozivaju na način života u paleolitiku te u njemu pronalaze argumente za svoja uvjerenja. Marx i Engels (1884) razvili su svoj model primitivnog komunizma na argumentu paleolitičkog egalitarnog društva i dijeljenja dobara. Drugi, banalniji primjer bio bi pojava koncepta paleo prehrane, čiji zagovornici tvrde da je jedina ispravna prehrana ona koja kopira prehranu paleolitičkog čovjeka, jer su se naši preci tako hranili. Isto tako, vjerujem da je svatko barem jednom životu u crtanom filmu ili

stripu vidio scenu u kojoj prapovijesni muškarac prapovijesnu ženu udara toljagom po glavi i odvlači u pećinu. Hager (1997, 9) daje primjer intervjua koji je u devedesetim godinama 20. stoljeća dao Newt Gingrich, predsjedavajući zastupnik Zastupničkog doma Sjedinjenih Država, u kojem je rekao da su muškarci nemirniji od žena jer su "biološki predodređeni odlaženje u lov na žirafe."

Naravno, arheologija i arheolozi nisu i ne mogu biti odgovorni za tuđe ideje koje se razvijaju iz probranih, a često i krivo shvaćenih, saznanja o prapovijesti. No, ono za što jesmo odgovorni je izbjegavanje stavljanja arheološkog materijala u rasističke, seksističke i druge uvredljive kontekste jer tako dajemo legitimaciju različitim diskriminacijama i stereotipima koji i danas vladaju u našem društvu. Da na ono čemu smo izloženi ne ostajemo imuni dokazuje više provedenih istraživanja u kojima su muškarci koji su bili izloženi seksualiziranim prikazima žena poslije toga promatrali žene kao ne samo manje moralne i kompetentne, nego čak i kao manje ljudske, nego što su ih tako promatrali muškarci koji nisu bili izloženi istim prikazima (Nowell i Chang, 2014, 570).

Kao i svrha figurina, tako je i rod osoba koje su ih izrađivale nepoznat. Već je prije rečeno da je na Crnoj Veneri pronađen otisak prsta osobe između 7 i 15 godina, što ne znači nužno da su djeca izrađivala figurine, no znači da su djeca barem bila u blizini pri izradi (Adovasio et al., 2007, 176). Prikazi komada odjeće na figurinama toliko su detaljni da prikazuju čak i promjene smjera pletenja pri izradi odjevnog predmeta, zbog čega Soffer i suradnici (2000, 532) drže da je osoba koja je radila figurine ili bila izrazito dobro upućena u izradu odjeće ili se radi o istoj osobi. S obzirom na pripisivanje izrade odjeće ženama, u tom slučaju bi i iza figurina (barem ovih odjevenih) mogle stajati žene. U prilog sudjelovanju žena u izradi paleolitičke umjetnosti ide i studija u kojoj je koristeći mjere ruku modernih stanovnika Europe stvoren referentni okvir pomoću kojega spol mogao odrediti iz veličine otiska šake (Snow, 2013, 250). Pokazalo se da je od 32 obrisa iz špilja Francuske i Španjolske samo sedam pripadalo muškarcima, čime se poništava prethodno opće prihvaćeno mišljenje da su muškarci glavni – ili jedini – autori špiljske zidne umjetnosti (Snow 2013, 756, 741). Morriss-Kay (2012, 1590) daje teoriju o nastanku figurine iz Hohle Felsa na temelju njezinog fizičkog izgleda – smatra da ju je izradila žena koja je nedavno rodila mrtvorodenče te je pokušala nagle i bolne promjene na svome tijelu prikazati kroz figurinu. Pri tome, linije urezane preko torza figurine ilustriraju naboranu kožu praznog stomaka, a duboki urez kojim je prikazana vulva zapravo je izražavanje perinealnog puknuća do kojeg je došlo prilikom rađanja (Morriss-Kay, 2012, 1591). U naglašenim grudima na kojima nisu prikazane bradavice, Morriss-Kay (2012, 1592) vidi znak

da se radi o majci čija je beba rođena mrtva ili je umrla prilikom rođenja zbog čega nije došlo do dojenja. U ovom slučaju, izrada figurica bila bi izražavanje emocionalne i fizičke traume, a do izrade je moglo doći upravo tijekom mirovanja u svrhu oporavka (Morriss-Kay, 2012, 1592).

Zaključak

Svako vrijeme donosi svoje ideje i napretke, kako tehnološke, tako i društvene. Ideja iza ovog rada u najmanjoj je mjeri bila kritika prošlih arheoloških teorija o paleolitiku na kojima su se gradile arheološke konstrukcije tadašnjih društava. Kao što je na već više mjesta rečeno, ne možemo pobjeći od kulture u kojoj živimo i perspektiva koje su nam zbog toga usađene. No, ono što možemo napraviti je propitkivati prošle teorije i graditi nove. Rod nije statičan koncept nego se mijenja kroz vrijeme i kroz društva, što našu zadaću rekonstrukcije gornjopaleolitičke ideje roda i rodni konvencija koje su uz to išle čini još težom. Nikada u pismenoj povijesti ideja roda i rodni uloga nije bila dekonstruirana kao što je danas, zbog čega imamo nove kontekste u koje možemo stavljati arheološki materijal. To nije nova pojava, ovaj je rad na prethodnim stranama pokazao da su se interpretativni narativi arheološkog materijala mijenjali ovisno o prevladavajućim društveno-političkim klimama, a prvo veliko propitkivanje uvriježenog narativa došlo je s valom feminizma u 1970ima. Ono što treba naglasiti je to da iako je feminizam otvorio vrata promišljanjima o paleolitičkoj ženi, smisao nije opravdavanje feminističke ideologije arheološkom građom nego postavljanje pitanja o temama o kojima se u arheologiji ne razgovara, a bez njih nam nedostaje velik dio znanja o životu u paleolitiku. Kada se radi o ženama i ženskim poslovima u paleolitiku, to se polako ispravlja. Od 1970ih do sada uloga žena u paleolitiku dobila je svoj oblik koji je budući nalazi dalje nadopunjavati. Sljedeći fokus trebao bi biti na djeci i starijim članovima zajednice, koji i danas vrlo često nedostaju u paleolitičkim narativima.

Literatura

Absolon, K. 1949. The Diluvial Anthropomorphic Statuettes and Drawings, Especially the So-Called Venus Statuettes, Discovered in Moravia: A Comparative Study. *Artibus Asiae* 12(3), 201 – 220

Adovasio, J., Hyland, D. i Soffer, O. 1997. Textiles and Cordage: A Preliminary Assessment. U: Pavlov I – Northwest (ur. J. Svoboda), str. 403-424. Brno, Academy of Sciences of the Czech Republic, Institute of Archaeology

Adovasio, J., Soffer, O. i Page, J. 2007. *The Invisible Sex: Uncovering the True Roles of Women in Prehistory*. New York, Smithsonian Books

Adovasio, J.M., Soffer, O., Hyland, D., Illingworth, J., Klíma, B. i Svoboda, J. 2001. Perishable Industries from Dolní Vestonice I: New Insights into the Nature and Origin of the Gravettian. *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 2(6), 48-65

Antl-Weiser, W. 2009. The time of the Willendorf figurines and new results of palaeolithic research in Lower Austria. *Anthropologie* 47(1–2), 131 – 141

Bochenski, Z., Tomek, T., Wilczyński, J., Svoboda, J., Wertz, K. i Wojtal, P. 2009. Fowling during the Gravettian: The avifauna of Pavlov I, the Czech Republic. *Journal of Archaeological Science* 36(12), 2655-2665

Brumbach, H. J. i Jarvenpa, R. 2006. Gender Dynamics in Hunter-Gatherer Society: Archaeological Methods and Perspectives. U: *Handbook of Gender in Archaeology* (ur. S. M. Nelson), str. 503 – 536. Lanham, AltaMira Press

Cela-Conde, C. J., Ayala, F. J., Munar, E., Maestú, F., Nadal, M., Capó, M. A. i Le Marty, G. 2009. Sex-related similarities and differences in the neural correlates of beauty. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106(10), 3847 – 3852

Charles, R. i Jacobi, R. M. 1994. The Late Glacial fauna from the Robin Hood Cave and Creswell Crags: A Re-Assessment. *Oxford Journal of Archaeology* 13(1), 1-32

Conard, N. J. 2009. A female figurine from the basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in southwestern Germany. *Nature* 459, 248 – 252

Conkey, M. i Spector, J. 1984. Archaeology and the Study of Gender. *Advances in Archaeological Method and Theory* 7, 1 – 38

Delponte, H. 1993. *L'Image de la femme dans l'art Préhistorique*. Pariz, Picard

El Zaatari, S. i Hublin, J-J. 2014. Diet of Upper Paleolithic Modern Humans: Evidence From Microwear Texture Analysis. *American journal of physical anthropology* 153(4), 570 – 581

Falk, D. 1997. Brain evolution in females: An answer to Mr Lovejoy. U: *Women in human evolution* (ur. L. D. Hager), str. 114 – 136. New York, Routledge

Farbstein, R. 2013. Making art, making society: the social significance of small-scale innovations and experimentation in Palaeolithic portable art. *World Art* 3, 23 – 39

Fielder, C. i King, C. 2006. *Sexual Paradox: Complementarity, Reproductive Conflict and Human Emergence*. Morrisville, Lulu Inc

Gero, J. 1991. Genderlithics: women's role sin stone tool production. U: *Engendering Archaeology: Women and Prehistory* (ur. J. M. Gero and M. W. Conkey), str. 163 – 193. Cambridge, Blackwell

Gilman, S. 1985. Black Bodies, White Bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in Late Nineteenth-Century Art, Medicine, and Literature. *Critical Inquiry* 12(1), 204 – 242

Gvozdover, M.D. 1989. The Typology of Female Figurines of the Kostenki Paleolithic Culture. *Soviet Anthropology and Archology* 27(4), 32 – 94

Haarman, H. i Marler, J. 2011. Venus figurines and their meanings. U: *World History Encyclopedia* (ur. Andrea, A. J.), str. 291. Santa Barbara, ABC-CLIO

Hager, L. D. 1997. Sex and gender in paleoanthropology. U: *Women in human evolution* (ur. L. D. Hager), str. 1 – 28. New York, Routledge

Halperin, R. 1980. Ecology and Mode of Production: Seasonal Variation and the Division of Labor by Sex among Hunter-Gatherers. *Journal of Anthropological Research* 36(3), 379 – 399

Halverson, J., Abrahamian, L. H., Adams, K. M., Bahn, P. G., Black, L. T., Davis, W., Frost, R., Layton, R., Lewis-Williams, D., Llamazares, A. M., Maynard P. i Stenhouse, D.

1987. Art for Art's Sake in the Paleolithic [and Comments and Reply]. *Current Anthropology* 28(1), 63 – 89

Jennett, K. D. 2008. Female Figurines of the Upper Paleolithic. Honors Thesis. Texas State University. San Marcos.

Jochim, M. A. 1998. A Hunter-Gatherer Landscape: Southwest Germany in the Late Paleolithic and Mesolithic. New York, Springer

Joseph, R. 2000. The evolution of sex differences in language, sexuality, and visual spatial skills. *Archives of Sexual Behavior*, 29(1), 35 – 66.

Józsa, L. 2011. Obesity in the Paleolithic Era. *Hormones* 10(3), 241 – 244

Karavanić, I. 2012. Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku. Zagreb, Školska knjiga

Kohn, M. i Mithen, S. 1999. Handaxes: products of sexual selection? *Antiquity* 73(281), 518 – 526

Lewis-Williams, J. D. i Pearce, D. G. 2004. San spirituality : roots, expression, and social consequences. Lanham, AltaMira Press

Mack, R. 1990. Reading the Archaeology of the Female Body. *Qui Parle* 4(1), 79 – 97

Maier, A. 2015. The Central European Magdalenian: Regional Diversity and Internal Variability. New York, Springer

Marshack, A. 1991. The female image: A "time-factored" symbol: A study in style and aspects of image use in the Upper Palaeolithic. *Proceedings of the Prehistoric Society* 57(1), 17 – 33

Marx, K. i Engels, F. 1945. Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države. Zagreb, Naprijed

Mason, S. L. R., Hather, J. G. i Hillman, G. C. 1994. Preliminary investigation of the plant macro-remains from Dolní Věstonice II, and its implications for the role of plant foods in Palaeolithic and Mesolithic Europe. *Antiquity* 68(258), 48 – 57

McCoid, C. i McDermott, L. 1996. Toward Decolonizing Gender: Female Vision in the Upper Paleolithic. *American Anthropologist* 98(2), 319 – 326

McDermott, L. 1996. Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines. *Current Anthropology* 37(2), 227 – 275

McDonnell A. 2009. Ancient ivory figurine deserves a more thoughtful label. *Nature* 459, 909

Mellars, P. 2009. Origins of the female image. *Nature* 459, 176 – 177

Morriss-Kay, G. 2012. A new hypothesis on the creation of the Hohle Fels "Venus" figurine. U: *L'art pléistocène dans le monde / Pleistocene art of the worls / Arte Pleisoceno en el mundo* (ur. J. Clottes), kongres IFRAO, Tarascon-sur-Ariège, rujan 2010, simpozij Art mobilier pléistocène. *Préhistoire, art et sociétés: bulletin de la Société Préhistorique de l'Ariège* 65-66, 2010-2011, 1589 – 1595

Murdock, G. 1967. *Ethnographic Atlas: A Summary*. *Ethnology* 6(2), 109 – 236

Murdock, G. P. i Morrow, D. O. 1970. Subsistence Economy and Supportive Practices: Cross-Cultural Codes 1. *Ethnology* 9(3), 302 – 330

Mussi, M. 2002. *Earliest Italy: an overview of the Italian Pateolithic and Mesolithic*. New York, Kluwer Academic

Nelson, S. 1990. Diversity of the Upper Paleolithic "Venus Figurines and Archeological Mythology". *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 2(1), 11 – 22

Nowell, A. i Chang, M. 2014. Science, the Media, and Interpretations of Upper Paleolithic Figurines. *American Anthropologist* 116(3), 562 – 577

Owen, L. R. 2005. *Distorting the Past: Gender and the Division of Labor in the European Upper Paleolithic*. Tübingen, Kerns Verlag

Power, C. 2004. *Women in Prehistoric Art. U: New Perspectives on Prehistoric Art* (ur. G. Berghaus), str. 75 – 103. Westport, Greenwood Publishing Group

Power, C. i Aiello, L. 1997. Female proto-symbolic strategies. U: *Women in human evolution* (ur. L. D. Hager), str. 153 – 171. New York, Routledge

Pringle, H. 1998. *New Women of the Ice Age*. *Discover*, travanj, 62 – 69

Pryor, A. J. E., Steele, M., Jones, M., Svoboda, J. i Beresford-Jones, D. 2013. Plant foods in the Upper Palaeolithic at Dolní Věstonice? *Parachyma redux*. *Antiquity* 87(338), 971 – 984

Revedin, A., Aranguren, B., Becattini, R., Longo, L., Marconi, E., Mariotti Lippi, M., Skakun, N., Sinitsyn, A., Spiridonova, E.A. i Svoboda, J. 2010. Thirty Thousand-Year-Old Evidence of Plant Food Processing. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 107(44) 18815 – 18819

Rice, P. 1981. Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood? *Journal of Anthropological Research* 37(4), 402 – 414

Rimell, B. 2015. *On Vision and Being Human: Exploring the Menstrual, Neurological and Symbolic Origins of Religious Experience*. Morrisville, Lulu Inc

Rukavina, I. 2012. *Umjetnost ledenog doba*. Zagreb, Matica Hrvatska

Schmidt, I. 2010. The "Malta realism": On interpreting siberian anthropomorphic figurines from the upper paleolithic. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 38, 50 – 57

Slocum, S. 1975. *Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology*. U: *Toward an anthropology of women* (ur. R. R. Reiter), str. 38 – 50. New York, Monthly Review Press

Snow, D. R. 2013. Sexual Dimorphism in European Upper Paleolithic Cave Art. *American Antiquity* 78(4), 746 – 761

Soffer, O. 2004. Recovering Perishable Technologies through Use Wear on Tools: Preliminary Evidence for Upper Paleolithic Weaving and Net Making. *Current Anthropology* 45(3), 407-413

Soffer, O., Adovasio, J. i Hyland, David. 2000b. The "Venus" Figurines: Textiles, Basketry, Gender, and Status in the Upper Paleolithic. *Current Anthropology* 41(4), 511 – 537

Soffer, O., Adovasio, J. i Hyland, David. 2000c. The Well-Dressed Venus: Women's Wear ca. 27,000 BP. *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 1(1), 37 – 47

Soffer, O., Adovasio, J. M., Illingworth, J. S., Amirkhanov, H. A., Praslov, N. D. i Street, M. 2000. Palaeolithic Perishables Made Permanent. *Antiquity* 74(286), 812-821

Soffer, O., Adovasio, J., Hyland, D., Klíma, B., & Svoboda, J. 1998. Perishable Technologies and the Genesis of the Eastern Gravettian. *Anthropologie* 36(1/2), 43 – 68

Soffer, O., Vandiver, P., Klima, B. i Svoboda, J. 1993. The pyrotechnology of performance art: Moravian Venuses and wolverines. U: *Before Lascaux: the complex record of*

the Early Upper Paleolithic (ur. Knecht, H., White, R., Pike-Tay, A.), str. 259 – 275. Boca Raton, CRC Press

Sørensen, M. L. S. 2006. Gender, Things, and material Culture. U: Handbook of Gender in Archaeology (ur. S. M. Nelson), str. 105 – 135. Berkeley, AltaMira Press

Soriano Campos, J. 2016. A Visual History of Archaeological Discoveries Around the World. New York, The Rosen Publishing Group

Speth, J. D. i Spielmann, K. A. 1983. Energy source, protein metabolism, and hunter-gatherer subsistence strategies. *Journal of Anthropological Archaeology* 2(1), 1 – 31

Stone, E. A. 2009. Wear on Magdalenian Bone Tools: A New Methodology for Studying Evidence of Fiber Industries. U: North European Symposium for Archaeological Textiles X (ur. Andersson Strand, E. B., Gleba, M., Mannering, U., Munkholt, C. i Ringgard, M.), str. 225 – 232. Oxford, Oxbow Books

Svoboda, J. 2007. The Gravettian on the Middle Danube. *Paléo* 19, 203-220

Svoboda, J. 2010. Dolní Věstonice – Pavlov. Place: South Moravia. Time: 30 Thousands Years Ago. Prag, Regionální muzeum Mikulov

Svoboda, J., Kralik, M., Čulíková, V., Hladilova, S., Novák, M., Nývltová Fišáková, M., Nývlt, D. i Rašková Zelinková, M. 2009. Pavlov VI: an Upper Palaeolithic living unit. *Antiquity* 83(320), 282 – 295

Svoboda, J., Ložek, V. i Vlček, E. 1996. Hunters Between East and West. New York, Plenum Press

Trivers, R. 1972. Parental investment and sexual selection. U: *Sexual Selection & the Descent of Man* (ur. Campbell, B. G.), str. 136 – 179. New York, Aldine de Gruyter

Vandiver, P. B., Soffer, O., Klima, B. i Svoboda, J. 1989. The Origins of Ceramic Technology at Dolni Věstonice, Czechoslovakia. *Science* 246(4933), 1002–1008

Villotte, S., Churchill, S., Dutour, O. i Henry-Gambier, D. 2010. Subsistence activities and the sexual division of labor in the European Upper Paleolithic and Mesolithic: Evidence from upper limb enthesopathies. *Journal of human evolution* 59, 35 – 43

Wertz, K., Wiczlyński, J., Tomek, T., Roblickova, M. i Oliva, M. 2015. Bird remains from Dolní Vestonice I and Predmosti I (Pavlovian, the Czech Republic). *Quaternary International* 421, 190 – 200

Wertz, K., Wilczyński, J. i Tomek, T. 2015b. Birds in the Pavlovian culture: Dolni Vestonice II, Pavlov I and Pavlov II. *Quaternary International* 359 – 360, 72 – 76

White, R. 2006. The Women of Brassempouy. A Century of Research and Interpretation. *Journal of Archaeological Method and Theory* 13(4) 251 – 304

Wojtal, P., Wilczyński, J., Bochenski, Z. i Svoboda, J. 2012. The scene of spectacular feasts: Animal remains from Pavlov I south-east, the Czech Republic. *Quaternary International* 252, 122 – 141

Wojtal, P., Wilczyński, J., Bochenski, Z. i Svoboda, J. 2016. The scene of spectacular feasts (part II): Animal remains from Pavlov I south-east, the Czech Republic. *Quaternary International* 466, 194 – 211